

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

Законът

за движение на съвременното общество

Търсене-предлагане:
„...производствените
разходи ни най-малко не
се регулират от *отношението*
между търсене и предлагане,
а, напротив, самите те регулират
това отношение.“

Карл Маркс

ТОМ ТРЕТИ

ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС НА
КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ
Законът за движение на съвременното общество

ТОМ ТРЕТИ

ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС
НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

ЧАСТ ПЪРВА

ОТДЕЛ ПЪРВИ

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ
В ПЕЧАЛБА И НОРМАТА НА ПРИНАДЕНАТА
СТОЙНОСТ — В НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА

Съдържание

ПРЕДГОВОР ОТ ФРИДРИХ ЕНГЕЛС ...стр. 4

ЧАСТ ПЪРВА

ОТДЕЛ ПЪРВИ. ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА
СТОЙНОСТ В ПЕЧАЛБА И НОРМАТА НА ПРИНАДЕ-
НАТА СТОЙНОСТ — В НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА ...стр. 31

Глава първа. Производствени разходи и печалба ...стр. 31

Глава втора. Нормата на печалбата ...стр. 51

Глава трета. Отношение на нормата на печалбата към нор-
мата на принадлежната стойност ...стр. 61

Глава четвърта. Влиянието на оборота върху нормата на
печалбата ...стр. 90

Глава пета. Икономия в прилагането на постоянния капитал ...стр. 99

- I. Общи положения ...стр. 99**
- II. Икономия от условията на труда за сметка на работника. Пренебрегване на най-необходимите разходи ...стр. 114**
- III. Икономия в добиването на двигатилна сила, в предаване на силата и в постройките ...стр. 126**
- IV. Използване на отпадъците от производството ...стр. 130**
- V. Икономия чрез изобретения ...стр. 135**

Глава шеста. Влияние на изменението на цените ...стр. 136

- I. Колебания в цените на суровините. Непосредственото им влияние върху нормата на печалбата ...стр. 136**
- II. Повишаване и понижаване стойността на капитала, неговото освобождаване и свързване ...стр. 143**
- III. Обща илюстрация: памучната киза през 1861—1865 г. 161**
- VI. 1861—1864 г. Американската гражданска война. ...стр. 166**
- V. Памучните отпадъци. ...стр. 168**
- VI. Експерименти *in cor poro vili* (върху нямащо стойност тяло)..176**

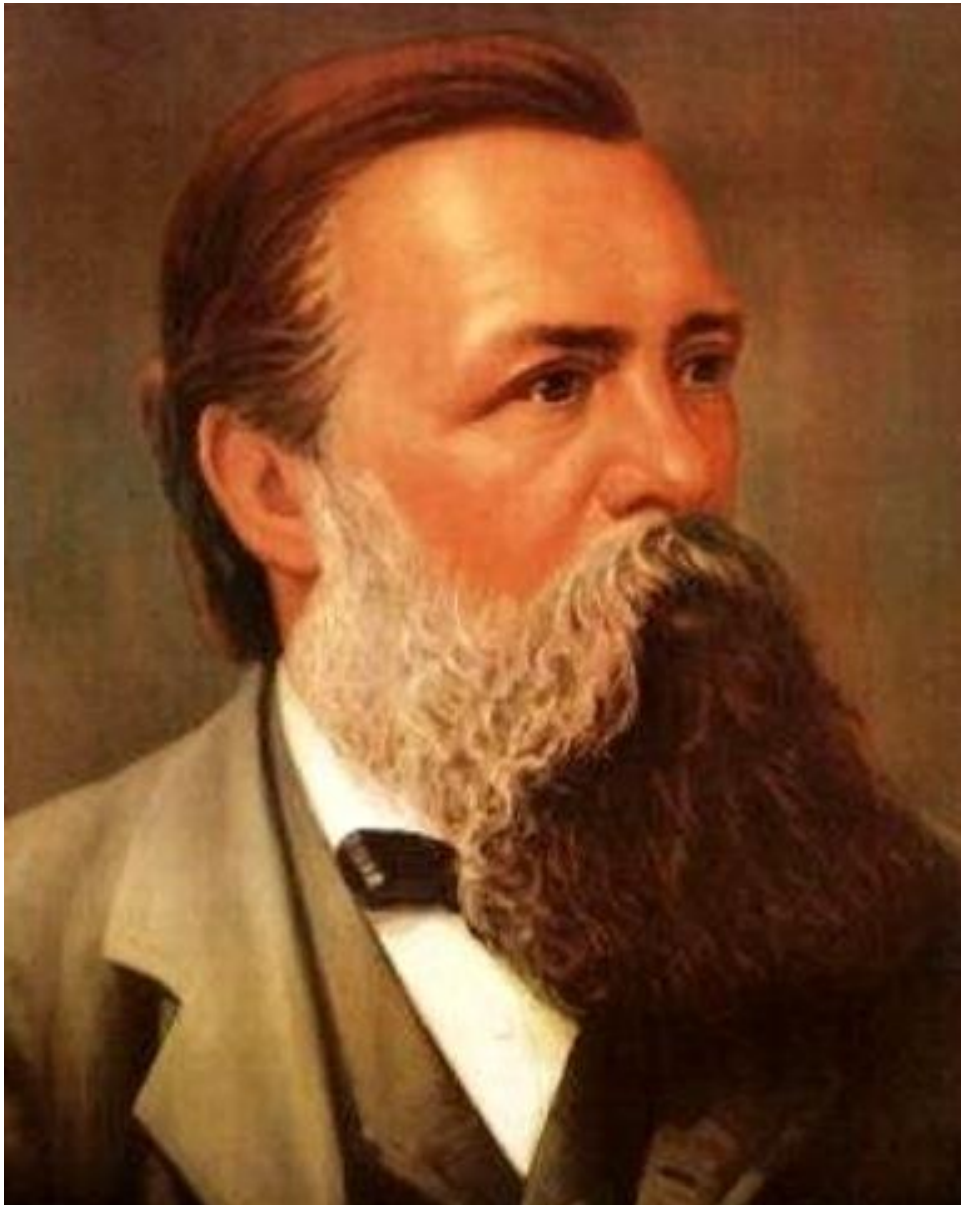
Глава седма. Добавки ...стр. 179

*** БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ) "под линия" ...стр. 184**

[Назад към всички части](#)

([горе](#))

ПРЕДГОВОР

Най-после аз можах да публикувам тази трета книга от главния труд на Маркс, завършека на неговата теоретична част. При издаването на втората книга в 1885 г. мислех, че третата книга, с изключение наистина на някои твърде важни отдели, ще представлява може би само технически затруднения. Така и беше в действителност; но за трудностите, които щяха да ми създадат именно тези най-важни отдели на цялото, аз тогава няхах никаква представа, както няхах представа и за другите пречки, които така много забавиха подготовката на книгата.

Преди всичко и най-вече ми пречеше отслабващото ми зрение, което ограничаваше години наред до минимум времето, което можех да отделям за писмени занятия, а и сега още само като изключение ми позволява да се залавям за перото при изкуствено осветление. Към това се прибавяха други неотложни работи: нови издания и преводи на предишни Марксови и мои работи, следователно прегледи, предговори, допълнения, често невъзможни без ново проучване и т.н. Преди всичко английското издание на първата книга, за текста на което в последна сметка отговарям аз и което поради това ми отне много време. Който що-годе е следил огромния растеж на международната социалистическа литература през последните десет години и особено броя на преводите на предишните Марксови и мои работи, ще признае, че аз имах основание да се радвам, че е твърде ограничен броят на езиците, на които можех да бъда полезен на преводачите и следователно бях длъжен да не се отказвам от преглеждането на техните работи. Но растежът на литературата беше само симптом на съответния растеж на самото международно работническо движение. А това ми налагаше нови задължения. От първите дни на нашата обществена дейност върху Маркс и мен падна значителна част от работата по посредничеството между националните движения на социалистите и работниците от различни страни; тази работа нарастваше съответно със засилването на цялото движение. Но докато и в тази област Маркс вземаше върху себе си главната тежест, след неговата смърт постоянно нарастващата работа падаше само върху мен. Между това непосредствените връзки на отделните национални работнически партии станаха от това време и, за щастие, от ден на ден все повече стават общо правило; въпреки това до моята помощ още прибягват много по-често, отколкото това ми е желателно, като се изхожда от интересите на моята теоретична работа. Но за човек като мен, който повече от петдесет години е бил деен в това движение, произтичащите от него работи са неотложно задължение, което изисква незабавно изпълнение. Както в шестнадесети век, така и в нашето бурно време чисти теоретици в сферата на обществените

интереси се срещат само на страната на реакцията и именно затова тези господа в действителност съвсем не са теоретици, а прости апологети на тази реакция.

Тъй като живея в Лондон, тези партийни връзки се осъществяват през зимата главно чрез писма, а през лятото — най-вече лично. Поради това, както и поради необходимостта да следя хода на движението в постоянно нарастващия брой страни и още по-силно растящия брой на печатните органи, за мене се оказва невъзможно да извършвам работи, които не допускат прекъсване иначе освен през зимата, предимно в първите три месеца на годината. Когато човек е минал седемдесетте години, майнертовите асоциативни мозъчни влакна работят с някаква непреодолима бавност; прекъсванията в трудна теоретична работа преодоляваш вече не тъй лесно и не тъй бързо както по-рано. Поради това ставаше така, че работата на една зима, ако не е била напълно доведена докрай, през следната зима трябваше в голямата си част да се извършва отново; тъкмо това се случи и с най-трудния, пети отдел.

Както читателят ще види от следващите данни, работата по редактирането на тази книга съществено се отличаваше от редактирането на втората книга. За третата книга имаше само една нахвърлена първоначална черновка, която при това изобилстваше с празноти. Обикновено началото на всеки отдел беше доста грижливо обработено, дори в повечето случаи и стилистически оформено. Но колкото по-нататък, толкова по-ескизна и непълна ставаше обработката на ръкописа, изложението съдържаше все повече отстъпления по повод на възникнали в хода на изследването странични въпроси, при което работата по окончателното подреждане на материала се отлагаше за по-късно време, все по-дълги и заплетени ставаха периодите, в които се изразяваха мислите, записани *in statu nascendi* (в процеса на тяхното зараждане. ред.). На много места почеркът и изложението твърде ясно издаваха внезапното започване и постепенното развитие на онези, предизвикани от прекомерен труд пристъпи на болестта, които в на-

чалото все повече и повече пречеа на автора в неговата самостоятелна работа и накрая я правеха понякога съвсем невъзможна. И нищо чудно. Между 1863 и 1867 г. Маркс не само подготви двете последни книги на «Капиталът» в черновка, а първата книга в готов за печат вид, но извърши още гигантската работа, свързана с основаването и разрастването на Международната работническа асоциация. Но поради това още в 1864 и 1865 г. се проявиха сериозните признаци на онези разстройства в здравето на Маркс, по вина на които не той самият завърши обработката на II и III том.

Моята работа започна с това, че продиктувах целия ръкопис от оригинала, който дори аз често много трудно можех да дешифрирам, и по такъв начин получих четливо копие — работа, която вече отне доста много време. Едва след това можеше да започне истинската редакция. Аз я ограничих с най-необходимото: навсякъде, където това допускаше яснотата, по възможност запазах характера на първоначалния текст, дори не зачертавах отделни повторения там, където те, както това обикновено се среща у Маркс, всеки път засягат предмета от нова страна или поне го предават с други изрази. В случаите, когато моите изменения или добавки не са чисто редакционни или когато съм бил принуден да обработвам приведения от Маркс фактически материал и да правя от него собствени, макар и възможно поиздържани в духа на Маркс изводи, цялото място е поставено в квадратни скоби и отбелязано с моите инициали (*в това издание квадратните скоби са заменени с фигурни. ред.*). В моите забележки под линия скобите тук-там липсват; но там, където стоят моите инициали, аз отговарям за цялата забележка.

В ръкописа — както това от само себе си се разбира за първата чернова — има многобройни указания за точките, които по-късно е трябвало да получат разработка, при което тези обещания не във всички случаи са били изпълнени. Аз ги запазах, тъй като те дават представа за намеренията на автора относно бъдещата разработка.

Das Kapital

Kritik der politischen Oekonomie

Von

Karl Marx

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:

Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.

Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1894.

Титулната страница на първото немско издание на I част от III том на "Капиталът"

А сега да преминем към отделните въпроси.

За първия отдел главният ръкопис можеше да бъде използван само с големи ограничения. В самото му начало са поместени всички математически изчисления на отношението между нормата (*процента. бг.ред*) на принадлежната стойност и нормата (*процента. бг.ред*) на пе-

чалбата (което съставлява нашата глава III), докато предметът, изложен в нашата глава I, се разглежда едва по-късно и мимоходом. В този случай помогнаха две наченки на преработка, всяка от 8 страници *in folio* (формат хартия. ред.); но и те не са навсякъде свързано разработени както трябва. От тях се състави глава I в сегашния ѝ вид. Глава II е от главния ръкопис. За глава III имаше цяла редица незавършени математически изчисления, но и една цяла почти завършена тетрадка от седемдесетте години, която представя в уравнения отношението на нормата на принадлежната стойност към нормата на печалбата. Моят приятел Семюъл Мур, който извърши и по-голямата част от английския превод на първата книга, се зае да обработи за мен тази тетрадка, за което той като стар кеймбриджки математик беше несравнено по-способен. От неговото резюме аз съставих след това глава III, като се ползвах за това тук-там и от главния ръкопис. От IV глава беше налице само заглавието. Но тъй като разглежданата тук точка — влиянието на оборота върху нормата на печалбата — има решаващо значение, аз я разработих сам, поради което и цялата тази глава в текста е поставена в скоби. При това се оказва, че в действителност дадената в глава III формула на нормата на печалбата, за да стане общовалидна, се нуждае от известна модификация. От пета глава нататък главният ръкопис е единственият източник за останалата част на отдела, макар че тук също се наложи да се направят твърде много размествания и допълнения.

За следните три отдела, като не говорим за стилова редакция, аз почти навсякъде можех да се придържам към оригиналния ръкопис. Отделни места, които в повечето случаи се отнасят до влиянието на оборота, бяха обработени в съответствие с вмъкнатата от мен IV глава; те също са затворени в скоби и са отбелязани с моите инициали.

Главно затруднение бе V отдел, в който при това се разглежда най-заплетеният предмет в цялата книга. И тъкмо тук през време на работата Маркс беше сполетян от един от споменатите тежки пристъпи

на болестта. Следователно това не е готова чернова и дори не е схема, очертанията на която би трябвало да се запълнят, а само начало на разработка, което често е безреден куп от паметни бележки, забележки, материали във форма на извадки. Отначало аз се опитах да завърша този отдел, както това до известна степен можах да направя с първи отдел, като запълвам празнотите и обработвам изразените само във форма и намек откъслеци, за да може този отдел поне приблизително да е всичко онова, което авторът е имал намерение да даде. Най-малко три пъти правих такъв опит, но всеки път безуспешно и в загубата на време по това се крие главната причина за закъснението. Най-после се убедих, че по този път работата няма да тръгне. Аз би трябвало да прегледам цялата обширна литература в тази област и в края на краищата би се получило нещо, което все пак не би било Марксовата книга. Не ми оставаше нищо друго, освен да се откажа от по-нататъшни опити в тази насока и да се огранича по възможност да сложа ред в това, което беше налице, като направя само най-необходимите допълнения. И така, през пролетта на 1893 г. аз завърших основната работа над този отдел.

От отделните XXI—XXIV глави бяха в основни линии разработени. Глави XXV и XXVI изискваха да се прегледа фактическият материал и да се включи материал, който се намираше на други места. Глави XXVII и XXIX можеха почти изцяло да се дадат по ръкописа: напротив, глава XXVIII на места трябваше да се групира другояче. Но истинското затруднение започна от XXX глава. Като се почне оттук, трябваше да се приведе в необходимия ред не само фактическият материал, но и самият ход на мисли, всеки миг прекъсван от вметнати изречения, отстъпления и т.н. и след това получаващ по-нататъшно развитие на друго място, често съвсем мимоходом. Така глава XXX съставих чрез размествания и изхвърляне на отделни откъслеци, които бяха употребени на друго място. XXXI глава отново се оказа разработена в по-свързана форма. Но след това в ръкописа има дълъг отдел, озаглавен: «Бъркотия», който се състои изцяло от

извлечения от парламентарни отчети за кризите от 1848 и 1857 г., в които са групирани съждения на двадесет и трима стопански дейци и автори икономисти за парите и капитала, за отлива на злато, за прекомерната спекулация и пр., на места съпровождани с кратки хумористични коментари. Тук във въпросите и отговорите достатъчно са представени почти всички разпространени тогава възгледи върху отношението между пари и капитал и Маркс искаше в критичен и сатиричен дух да разгледа проявяващата се тук «бъркотия» относно това, какво е на паричния пазар пари и какво — капитал. След много опити аз се убедих, че съставянето на тази глава е невъзможно; материала, особено в случаите, когато той се съпровожда с коментари на Маркс, аз използвах там, където това допускаше логиката на изложението.

По-нататък следва в доста подреден вид това, което поместих в глава XXXII, но непосредствено след него — нов куп извадки от парламентарни отчети по всевъзможни предмети, засягани в този отдел, примесени с по-дълги или по-кратки забележки на автора. Към края извлеченията и коментарите все повече се концентрират около въпроса за движението на паричния метал и колебанията във валутния курс и завършват пак с всевъзможни допълнителни забележки. Напротив, глава XXXVI «Докапиталистически отношения» беше напълно обработена.

От целия този материал, като се почне от «Бъркотия», тъй като той е бил поместен по-рано, аз съставих глави XXXIII—XXXV. Разбира се, работата не мина без значителни мои прибавки за установяване на връзката. Тъй като тези прибавки не са от чисто формално естество, те изрично са отбелязани като мои. Така че аз можах най-после да поместя в текста всички що-годе отнасящи се до работата съждения на автора. Нищо не беше изпуснато освен незначителна част от извадките, в които или само се повтаряше това, което вече беше приведено на някое друго място, или пък се засягаха точки, с които ръкописът не се занимава отблизо.

Отделът за поземлената рента беше разработен много по-пълно, макар и той съвсем да не е приведен в ред, което личи и от това, че в глава XLIII (в ръкописа самият край на отдела за рентата) Маркс е сметнал за необходимо накратко да напомни общия план на целия отдел. И това беше толкова по-желателно за изданието, че ръкописът започва с глава XXXVII, след която идват XLV—XLVII и едва след това — глави XXXVIII—XLIV. Най-много работа изискваха таблиците на диференциалната рента II и откритието, че в глава XLIII съвсем не беше изследван подлежащият тук за разглеждане трети случай на този вид рента.

За този отдел върху поземлената рента Маркс в седемдестте години направи съвсем нови специални проучвания. В продължение на няколко години той изучаваше в оригинал станалите в Русия неизбежни след «реформата» от 1861 г. статистически изследвания и други издания за поземлената собственост, които му доставяха руски приятели в желаната пълнота, правеше от тях извадки и имаше намерение да се възползва от тях при новата преработка на този отдел. При разнообразните форми на земевладение и експлоатация на земеделските производители в Русия в отдела за поземлената рента Русия трябваше да играе също такава роля, каквато игра Англия в том I при изследването на промишления наемен труд. За съжаление Маркс не успя да осъществи този план.

Най-после седми отдел беше завършен в ръкопис, но само като първа чернова, така че безкрайните периоди трябваше да се разчленяват, за да станат годни за печат. От последната глава беше налице само началото. Тук предстоеше да се разгледат съответните на трите главни форми на дохода — поземлена рента, печалба и работна заплата — три големи класи на развитото капиталистическо общество: земевладелци, капиталисти и наемни работници, и необходимо свързаната с тяхното съществуване класова борба като реален продукт на капиталистическия период. Такива заключителни обобщения Маркс обикновено отлагаше за окончател-

на редакция, малко преди печатането, при което най-новите исторически събития доставяха с неизменна правилност най-актуален илюстративен материал за неговите творчески положения.

Цитатите и илюстрациите тук, както и във II том, са значително по-малко, отколкото в първата. Цитатите от том I се привеждат, като се посочват страниците на второто и третото издания (*в настоящия том те се дават по четвъртото немско издание с посочване съответните страници на том 23 от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс. ред.*). Там, където в ръкописа се цитират теоретични съждения на по-ранни икономисти, повечето пъти се посочва само името, а самият цитат трябвало да се даде при окончателната обработка. Разбира се, аз трябваше да изоставя всичко това. От парламентарните отчети са използвани само четири, но те са използвани доста широко. Тези отчети са следните:

- 1) Reports from Committees (of the House of Commons), vol. VIII, Commercial Distress, vol. II, part I. 1847—48. Minutes of Evidence. — Цитирани като Commercial Distress, 1847—48.
- 2) Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847. Report printed 1848. Evidence printed 1857 (защото в 1848 г. той се счита-ше много компрометиращ). — Цитира се като С. Д. 1848—1857.2
- 3) Report on Banc Acts, 1857 — Също 1858. — Отчети на комитета на Долната камара за влиянието на банковите актове от 1844—1845 г. Със свидетелските показания. — Цитира се като В. А. (понякога и В. С.) 1857, съответно 1858 г.

Към IV том — история на теорията за принадлежната стойност — ще пристъпя, щом това ми стане що-годе възможно.

В предговора към втория том на «Капиталът» аз трябваше да се справя с господата, които по това време бяха надали голям вой, желейки да намерят «у Родбертус тайния източник на теорията на Маркс и неговия превъзходящ предшественик». Аз им дадох случай

да покажат «какво е в състояние да даде Родбертусовата икономия»; аз ги поканих да покажат «как може и трябва да се образува еднаква средна норма на печалбата не само без да се нарушава законът за стойността, а тъкмо въз основа на същия закон». Същите тези господа, които тогава, изхождайки от субективни или обективни основания, но като правило от всякакви други, само не от научни основания, провъзгласяваха добрия Родбертус за икономическа звезда от първа величина — всички без изключение не дадоха никакъв отговор. Напротив, други хора сметнаха, че си струва трудът да се занимаят с този въпрос.

В своята критика на II том («*Conrads Jahrbucher*6, XI, 1885 г., с. 452—465) професор В. Лексис повдигна този въпрос, макар и да не пожела да даде пряк отговор. Той каза:

«Разрешаването на това противоречие» (между закона за стойността на Рикардо—Маркс и еднаквата средна норма на печалбата) «е невъзможно, ако разглеждаме различните видове стоки отделно и ако тяхната стойност трябва да бъде равна на тяхната разменна стойност, а тази последната равна или пропорционална на тяхната цена».

Според Лексис това е възможно само

«ако се откажем да измерваме стойността чрез труда за отделните видове стоки и имаме предвид само стоковата продукция изцяло и нейното разпределение между целите класи на капиталистите и работниците... От съвкупния продукт работническата класа получава само известна част... Другата част, която се пада на капиталистите, образува принадлежния продукт в Марксовия смисъл на думата, а затова и... принадлежната стойност. След това членовете на капиталистическата класа разпределят помежду си тази съвкупна принадлежна стойност не съответно на броя на заетите от тях работници, а пропорционално на величината на капитала, който всеки от тях представлява, при което земята също се смята като капиталова стойност.»

Идеалните стойности на Маркс, определяни от единиците труд, въп-

лътени в стоките, не съответствуват на цените, но могат

«да се разглеждат като изходна точка на тласъка, който довежда до действителните цени. Последните зависят от това, че равни капитали изискват равни печалби.»

Поради това някои капиталисти ще получават за своите стоки по-висока цена, а други по-ниска от идеалната стойност на тези стоки.

«Но понеже загубите и прибавките на принадлежна стойност се взаимно погасяват вътре в класата на капиталистите, то изцяло величината на принадлежната стойност се оказва също такава, както ако всички цени биха били пропорционални на идеалните стойности на стоките.»

Както се вижда, въпросът тук далеч не е решен, но макар неточно и повърхностно, общо взето, все пак той е правилно поставен. А това е действително повече, отколкото можем да очакваме от човек, който подобно на този автор с известна гордост се нарича «вулгарен икономист»; това е направо учудващо, ако го сравним с онова, което са дали други вулгарни икономисти и за което ще стане дума по-нататък. Наистина вулгарната политическа икономия на Лексис е от особен род. Той казва, че доходът от капитала наистина можел да се изведе по Марксовия начин, но нищо не задължавало към такова разбиране. Напротив, вулгарната политическа икономия имала свой, най-малкото по-приемлив начин на обяснение.

«Капиталистическите продавачи, производителят на суровини, фабрикантът, търговецът на едро, търговецът на дребно — получават доход от своите предприятия поради това, че всеки от тях продава по-скъпо, отколкото купува, следователно повишава с известен процент себестойността на стоката. Само работникът не е в състояние да направи подобна надбавка към стойността; поради своето неблагоприятно положение спрямо капиталиста той е принуден да продава своя труд на такава цена, каквато той струва на самия него, именно за необходимите средства за съществуване... по такъв начин тези надбавки към цената по отношение на купувачия наемен работник запазват своето пълно значение и определят пренасянето на известна част от стойността на съвкупния

Не са нужни големи усилия на мисълта, за да се убедим, че това «вулгарно-икономическо» обяснение на печалбата върху капитала практически води към същия резултат, както и Марксовата теория за принадлежната стойност; че по схващането на Лексис работниците се намират в съвсем същото «неблагоприятно положение», както и у Маркс; че те са съвсем също толкова излъгани, защото всеки неработник може да продава над цената, а работникът не може; и че въз основа на тази теория може да се изгради поне също толкова убедителен вулгарен социализъм, колкото и изграденият тук, в Англия, въз основа на теорията на потребителната стойност и пределната полезност на Джевонс—Менгер. Струва ми се дори, че ако на господин Джордж Бърнърд Шоу беше известна тази теория за печалбата, той би бил в състояние да се хване за нея с двете ръце, да приеме оставката на Джевонс и Карл Менгер и върху тази скала отново да издигне фабианската църква на бъдещето.

Но в действителност тази теория е само парафраза на Марксовата теория. Откъде се покриват всички надбавки към цената? От «съвкупния продукт» на работниците. И то защото стоката «труд», или, както казва Маркс, стоката работна сила, трябва да се продава под нейната цена. Защото, ако общото свойство на всички стоки се състои в това, че те могат да се продават по-скъпо от производствените разходи, и ако трудът представлява единственото изключение от това и винаги се продава само по производствените разходи, то той се продава именно по-ниско от цената, която е общото правило в този вулгарно-икономически свят. Добавъчната печалба, която поради това се пада на капиталиста, съответно на капиталистическата класа, се състои именно в това и в последна сметка може да бъде постигната само затова, че работникът, след като възпроизведе равностойността на цената на своя труд, трябва свръх това да произведе още продукт, за който той не получава заплата — принадлеен продукт, продукт на незаплатен труд, принадлежна стойност. Лексис е човек, крайно

внимателен в избора на изразите. Той никъде не казва направо, че горното разбиране е негово; но ако това е така, то е ясно като бял ден, че имаме тук работа не с един от онези обикновени вулгарни икономисти, за които той сам казва, че всеки от тях в очите на Маркс «в най-добрия случай е само безнадеждно слабоумен», а с марксист, преоблечен като вулгарен икономист. Дали това преобличане е станало съзнателно или несъзнателно, този психологически въпрос тук не ни интересува. Този, който би искал да проучи основно това, може би ще изследва също и как е било възможно, че един такъв несъмнено умен човек като Лексис е могъл известно време да защитава такава безсмислица като биметализма.

Пръв, който действително се опита да даде отговор на въпроса, беше д-р Конрад Шмид в труда «Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes», Stuttgart, Dietz, 1889. Шмид се опита да съгласува детайлите на образуването на пазарната цена както със закона на стойността, така и със средната норма на печалбата. Промисленият капиталист получава в своя продукт, първо, равностойността на авансирания от него капитал, второ, принадлеен продукт, за който той нищо не е заплатил. Но за да получи този принадлеен продукт, той трябва да авансира своя капитал в производството, т.е. той трябва да приложи определено количество предметен труд, за да има възможност да присвои този принадлеен продукт. Следователно за капиталиста този авансиран от него капитал е количеството обществено необходим предметен труд, за да му създаде този принадлеен продукт. Същото важи и за всеки друг промишлен капиталист. А тъй като по закона за стойността продуктите се разменят един с друг пропорционално на труда, обществено необходим за тяхното производство, и тъй като за капиталиста трудът, необходим за изработването на неговия принадлеен продукт, е тъкмо миналият труд, натрупан в неговия капитал, следва, че принадлеените продукти се разменят пропорционално на капиталите, които са нужни за тяхното производство, а не пропорционално на действително въплътения в тях труд. Следо-

вателно частта, която се пада на всяка единица капитал, е равна на сумата на цялата произведена принадлежна стойност, разделена на сумата от употребените за това капитали. Затова равни капитали в равни интервали време носят равна печалба, и това става по такъв начин, че изчислените така производствени разходи на принадлежния продукт, т.е. средната печалба, се прибавят към производствените разходи на заплатения продукт и по тази повишена цена се продава и едното, и другото — и заплатеният и незаплатеният продукт. Определя се средна норма на печалбата, макар, както мисли Шмид, средните цени на отделните стоки да се определят съгласно закона за стойността.

Конструкцията е извънредно остроумна, тя е съвсем по хегеловски образец, но има това общо с по-голямата част от хегеловите построения, че е неправилна. Ако законът за стойността трябва да важи непосредствено и за средните цени, то и принадлежният продукт, и заплатеният продукт — в това отношение между тях няма разлика — трябва да се продават в съответствие с обществено необходимия труд, който се изисква за тяхното произвеждане и е употребен за това. Законът за стойността от самото начало е насочен против възникналия от капиталистическия начин на мислене възглед, че натрупаният минал труд, от който се състои капиталът, бил не само определена сума готова стойност, но тъй като бил фактор на производството и образуването на печалбата, притежавал свойство да създава стойност, следователно бил източник на по-голяма стойност, отколкото тази, която той сам притежава; законът за стойността определя твърдо, че такова свойство принадлежи само на живия труд. Че капиталистите очакват равна печалба, пропорционална на величината на своите капитали, следователно гледат на авансираните от тях капитали като на един вид производствени разходи на тяхната печалба, е известно. Но ако Шмид използва тази представа, за да приведе посредством нея в съгласие със закона за стойността цените, изчислени съответно средната норма на печалбата, той сменя самия закон за стойността,

като присъединява към него като съопределящ фактор една представа, която е в пълно противоречие с този закон.

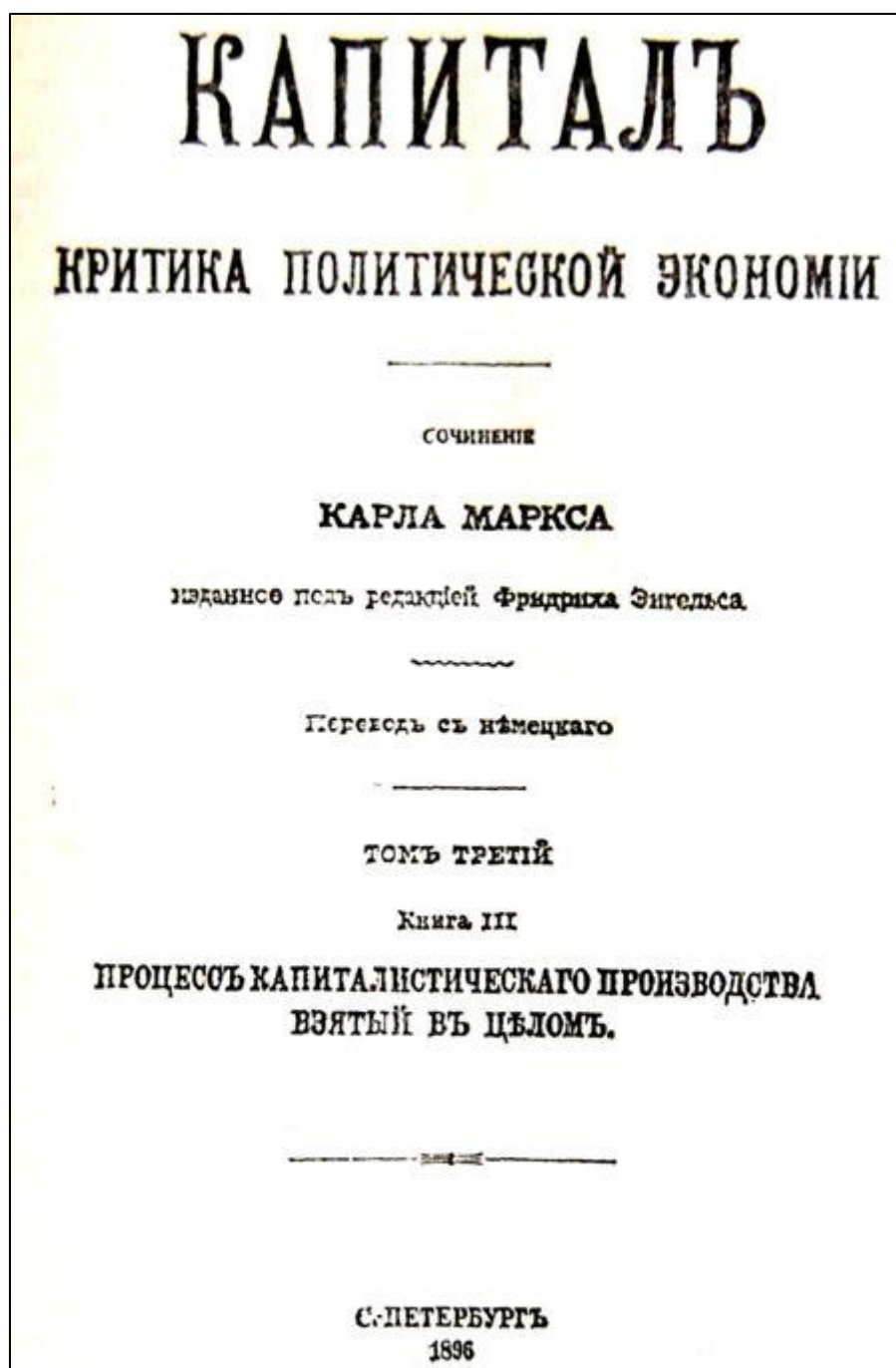
Или натрупаният труд наред с живия труд създава стойност. Тогава законът за стойността е недействителен.

Или той не създава стойност. Тогава доводите на Шмид са несъвместими със закона за стойността.

Шмид се е отклонил от правилния път, когато е бил вече твърде близо до решението, защото мислел, че трябва да намери на всяка цена математическа формула, която би дала възможност да се покаже съответствието на средната цена на всяка отделна стока със закона за стойността. Но ако тук, съвсем близо до целта, той е тръгнал по погрешен път, то останалото съдържание на брошурата показва с какво разбиране той е направил от двете първи книги на «Капиталът» понататъшни изводи. Нему принадлежи честта, че самостоятелно е открил правилното обяснение на необяснената до това време тенденция на нормата на печалбата към спадане — обяснение, дадено от Маркс в трети отдел на трета книга; нему принадлежи също така заслугата за извеждането на търговската печалба от промишлената принадлежна стойност, както и редица бележки за лихвата и поземлената рента, в които той предусеща неща, развити от Маркс в четвърти и пети отдел на трета книга.

В едно по-късно съчинение («*Neue Zeit*», КН. 3 и 4 от 1892—1893) Шмид се опитва да намери решение по друг път. Този път се свежда към това, че конкуренцията определя средната норма на печалбата, тъй като заставя капитала да преминава от производствени отрасли с недостатъчна печалба към други отрасли, където се получава свръхпечалба. Че конкуренцията е голямата уравнилелка на печалбите, не е ново. Но Шмид се стреми да покаже, че тази нивелировка на печалбите е тъждествена със свеждането на продажбената цена на стоките, произведени в повече, до такъв стойностен размер, който об-

ществото може да заплати за тях съгласно закона за стойността. Защо и това не можа да доведе до целта, става напълно ясно от разясненията на Маркс в самата книга.

Титулната страница на първото руско издание на III том на "Капиталът"

След Шмид към проблема пристъпи П. Файърмен («Conrads Jahrbucher», dritte Folge, III, S. 793). Аз не се спирам на неговите бележки върху други страни на марксовото изложение. Те почиват на недоразумението, че Маркс бил давал определения там, където той в

действителност развива, и че изобщо у Маркс можело да се търсят готови и веднъж завинаги важещи определения. Но от само себе си се разбира, че когато нещата и техните взаимни отношения се разглеждат не като постоянни, а като намиращи се в процес на изменение, то и техните мислени отражения, понятията, също се изменят и преобразуват; те не се напъхват в закостенели определения, а се развиват в техния исторически, съответно логически процес на образуване. След това ще стане ясно, разбира се, защо Маркс в началото на първа книга, където той излиза от простото стоково производство, което за него е историческа предпоставка, за да премине след това в по-нататъшното изложение от тази база към капитала — защо той при това излиза именно от простата стока, а не от една логическа и историческа вторична форма, не от вече капиталистически модифицираната стока, това, разбира се, Файърмен просто не може да проумее. Тези и други второстепенни неща, които биха могли да дадат повод за още някои други възражения, ние предпочитаме да оставим настрана и да преминем направо към същността на работата. Докато теорията учи Файърмен, че принадлежната стойност при дадена норма на принадлежната стойност е пропорционална на броя на приложените работни сили, опитът показва на Файърмен, че печалбата, при дадена средна норма на печалбата, е пропорционална на величината на вложения съвкупен капитал. Файърмен обяснява това с обстоятелството, че печалбата е само условно явление (за него това означава: спадащо към определена обществена формация, заедно с нея съществуващо и изчезващо): нейното съществуване просто е свързано с капитала; последният, ако е достатъчно силен, за да изтръгне за себе си печалба, е принуден от конкуренцията да се ограничи с равна за всички капитали норма на печалбата. Без равна норма на печалбата капиталистическото производство би било просто невъзможно; ако се вземе за предпоставка тази форма на производство, за всеки отделен капиталист масата на печалбата при дадена норма на печалбата може да зависи само от величината на неговия капитал. От друга страна, печалбата се състои от принадлежната стойност, от незап-

латен труд. А как става при това превръщането на принадлежната стойност, величината на която се определя от експлоатацията на труда, в печалба, величината на която се определя от величината на необходимия за това капитал?

«Просто по такъв начин, че във всички отрасли на производството, където отношението между... постоянния и променливия капитал е най-голямо, стоките се продават над тяхната стойност, а това означава също, че в онези отрасли на производството, където отношението на постоянния капитал към променливия капитал = $c:v$ е най-малко, стоките, се продават под тяхната стойност и че само там, където отношението $c:v$ представлява определена средна величина, стоките се отчуждават по тяхната истинска стойност... Това несъвпадение на отделни цени с техните съответни стойности представлява ли опровержение на принципа на стойността? Съвсем не. Защото поради това, че цените на едни стоки се покачват над стойността в същата степен, в каквато цените на други стоки падат под тяхната стойност, общата сума на цените остава равна на общата сума на стойностите... в края на краищата това несъвпадение се отстранява. Това несъвпадение представлява «смущение»; «но в точните науки едно смущение, което може да се предвиди, обикновено никога не се разглежда като опровержение на известен закон» (с. 806, 808).

Сравнете с това съответните места от глава IX и ще намерите, в че Файърмън действително е засегнал тук решаващия пункт. Но колко свързващи звена биха били още необходими и след това откритие, за да може Файърмен да изработи пълно и очевидно решение на проблема, показва незаслужено студеният прием, с който беше посрещната неговата толкова значителна статия. Колкото и много хора да се интересуваха от проблема, те всички още се бояха да не си изгорят пръстите. И това се обяснява не само с несъвършената форма, в която Файърмен остави своето откритие, но и с безспорните недостатъци както на неговото разбиране на Марксовото изложение, така и на неговата собствена обща критика на това изложение, основана на такова разбиране.

Където се окаже случай да се изложи човек при някое трудно дело,

там никога не липсва господин професор Юлиус Волф от Цюрих. Цял свят проблем, разказва ни той («*Conrad Jahrbuchert, dritte Folge, II, 1891, S. 352 u сл.*»), се разрешава чрез относителната принадлежна стойност. Производството на относителната принадлежна стойност се основава на увеличаване на постоянния капитал спрямо променливия.

«Прирастът на постоянен капитал е прираст на производителната сила на работниците. Но тъй като този прираст на производителна сила (чрез поевтиняване живота за работника) влече след себе си прираст на принадлежна стойност, получава се пряко отношение между нарастването на принадлежната стойност и нарастването на частта на постоянния капитал в целия капитал. Увеличение на постоянния капитал свидетелства за увеличение на производителната сила на труда. При неизменящ се променлив и растящ постоянен капитал принадлежната стойност трябва следователно да расте в съгласие с Маркс. Ето какъв въпрос ни беше зададен»

Наистина Маркс на сто места в първа книга говори тъкмо противното; наистина твърдението, че според Маркс при намаляващ променлив капитал относителната принадлежна стойност растяла в същата пропорция, в каквато расте постоянният капитал, е тъй учудващо, че за него не може да се намери парламентарен израз; наистина господин Юлиус Волф с всеки ред доказва, че той нито относително, нито абсолютно е разбрал нещо както от абсолютната, така и от относителната принадлежна стойност; наистина той сам казва:

«На пръв поглед изглежда, че се намираш тук наистина във вертеп на несъобразности»

което между другото е единствено правилната бележка в цялата негова статия. Но какво от това? Господин Юлиус Волф е тъй горд със своето гениално откритие, че не може да се удържи да не въздаде за това посмъртна похвала на Маркс и да не превъзнесе тази своя собствена прекомерна безсмислица като

«ново доказателство за онази проницателност и далновидност, с която е нахвърлена неговата (Марксовата) критическа система на капиталисти-

По-нататък господин Волф казва още по-добре:

«Рикардо изтъкна две твърдения. Първо: еднакви изразходвания на капитал — еднаква принадена стойност (печалба), второ: еднакви изразходвания на труд — еднаква (по маса) принадена стойност. И въпросът беше тогава, как се съгласува едното с другото. Обаче Маркс не признаваше такава постановка на въпроса. Той без съмнение показва (в трета книга), че второто твърдение не е безусловно следствие от закона за стойността, че то дори противоречи на неговия закон за стойността и следователно... трябва да бъде направо отхвърлено»

И след това той изследва кой от нас двамата се е заблуждавал, аз или Маркс. Че той сам се намира в заблуждение, за това той, разбира се, не мисли.

Ако бих казал дори една дума по повод на това великолепно място, това би означавало да оскърбя своите читатели и да не разбера цялата комичност на положението. Аз ще прибавя към това само следното: със същата смелост, с която той още тогава можа да каже, че «Маркс в трети том без съмнение показва», той се ползва от случая, за да съобщи уж разпространяваната между професорите клюка, че споменатото по-горе съчинение на Конрад Шмид било «чисто и просто инспирирано от Енгелс» [с. 366]. Господин Юлиус Волф! В света, в който вие живеете и действате, може да е прието човек, който публично поставя пред другите един проблем, скрито да съобщава неговото решение на своите лични приятели. Че вие сте способни на това, аз напълно ви вярвам. Че в света, в който се движа аз, човек няма нужда да изпада до такива низости, ще ви докаже настоящият предговор.

Маркс току-що беше умрял и господин Акиле Лория побърза да публикува статия за него в «Nuova Antologia» (април 1883 г.): най-напред биография, изобилстваща с лъжливи данни, след това критика на обществената, политическата и литературната дейност. Марксовото

материалистическо разбиране на историята тук е фалшифицирано и изопачено с такъв апломб, който позволява да се отгатне една голяма цел. И тази цел беше постигната: в 1886 г. същият този господин Лория издаде книга: «La teoria economica della costituzione politica», в която възвести на изумените съвременници като свое собствено откритие историческата теория на Маркс, така основно и така умишлено изопачена от него в 1883 г. Разбира се, теорията на Маркс той сведе тук до едно доста филистерско равнище; освен това историческите илюстрации и примери са изпъстрени с грешки, непрости и за ученик от четвърти клас; но какво от това? Откритието, че политическите условия и събития винаги и навсякъде намират своето обяснение в съответните икономически условия, е било направено, както е доказано със споменатата книга, съвсем не от Маркс в 1845 г., а от господин Лория в 1886 г. Поне той благополучно подведе в това своите съотечественици, а откакто неговата книга се появи на френски език — и някои французи и може сега да важничи в Италия като автор на нова епохална теория на историята, докато тамошните социалисти не намерят време да поизскубят крадените паунови пера на *illustre* (знаменития. ред.) Лория.

Но това е само един малък пример от похватите на господин Лория. Той ни уверява, че всички теории на Маркс почивали на съзнателен софизъм (*un consaputo sofisma*); че Маркс не се смущавал от паралогизми дори и когато той сам ги виждал като такива (*sapendoli tali*) и т.н. И след като с цяла редица подобни пошли приказки е съобщил на своите читатели всичко необходимо, за да видят те в лицето на Маркс кариерист *a la Loria*, който постига своите малки ефекти със същите мизерии, негодни шарлатански похвати, както нашият падуански професор, той може сега да им съобщи една важна тайна, а с това той ни връща към нормата на печалбата.

Господин Лория казва: според Маркс масата на принадлежната стойност (която господин Лория отъждествява тук с печалбата), произведена в едно капиталистическо промишлено предприятие, зависела от

вложения в него променлив капитал, тъй като постоянният капитал не донася печалба. Но това противоречи на действителността, защото на практика печалбата зависи не от променливия капитал, а от целия капитал. И Маркс сам вижда това (I, гл. X) и се съгласява, че фактите привидно противоречат на неговата теория. Как разрешава той това противоречие? Той препраща своите читатели към още неизлезлия следващ том. За този том Лориа вече по-рано беше казал на своите читатели, че той не вярва Маркс дори за миг да е мислил за неговото написване и сега тържествуващо възкликва:

«Следователно аз с право твърдах, че този втори том, с който Маркс постоянно заплашва своите противници и който обаче никога не ще се появи — че този том твърде вероятно служи като един хитър предлог, към който Маркс прибегва, когато не му достигат научни аргументи (*un ingegnoso spedito ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici*)».

И който сега не се е убедил, че Маркс стои на същата висота на научно шарлатанство, както *illustre* Лориа, с него не си струва да имаш и работа.

И така, ние научихме: според господин Лориа Марксовата теория за принадлежната стойност е абсолютно несъвместима с факта на общата еднаква норма на печалбата. Но ето че се появи втората книга и заедно с това публично предложението от мене въпрос тъкмо по същия този пункт. Ако господин Лориа беше един от срамежливите германци, като нас, той би изпаднал в известен смут. Но той е смел южняк, той произхожда от горещ климат, където, както той може да твърди, безсрамието е до известна степен природно условие (*игра на думи: Unverfrorenheit означава едновременно «безсрамие» и «незамръзваемост».* ред.). Въпросът за нормата на печалбата е поставен публично. Господин Лориа публично го обяви за неразрешим. И именно затова той сега ще надмине самия себе си, като го разреши публично.

Това чудо става в «*Conrads Jahrbucher*», neue Folge, Bd. XX. [1890]. S.

272 und. II., в статията на споменатото по-горе съчинение на Конрад Шмид. След като е научил от Шмид как се образува търговската печалба, всичко изведнъж му става ясно.

«Тъй като определянето на стойността с работното време дава предимство на капиталистите, които влагат по-голямата част от своя капитал в работна заплата, то непроизводственият» (трябва да се каже — търговският) «капитал може да застави тези облагодетелствани капиталисти да му платят по-висока лихва» (трябва да се каже — печалба) «и да създаде равенство между отделните промишлени капиталисти... Така например, ако промишлените капиталисти *A*, *B*, *C* употребяват в производството по 100 работни дни всеки и постоянен капитал съответно 0, 100 и 200 и работната заплата за 100 работни дни съдържа в себе си 50 работни дни, то всички капиталист получава принадлежна стойност от 50 работни дни, а нормата на печалбата е 100% за първия, 33,3% за втория и 20% за третия капиталист. Но ако четвърти капиталист *D* натрупва непроизводствен капитал от 300, който претендира да получи от капиталист *A* лихва» (печалба) «на стойност 40 работни дни и от капиталист *B* — лихва на стойност 20 работни дни, то нормата на печалбата на капиталистите *A* и *B* ще спадне на 20%, както при *C*, а капиталист *D* с капитал 300 ще получи печалба 60, т.е. норма на печалбата от 20%, както и останалите капиталисти».

С такава поразителна ловкост в един миг *illustre* Лория разрешава същия въпрос, който той преди десет години обяви за неразрешим. За съжаление, той не ни откри тайната откъде «непроизводствения капитал» намира сила не само да изтръгне от промишлениците тази тяхна добавъчна печалба, която надминава средната норма на печалбата, но и да я задържи в джоба си съвсем тъй, както поземленият собственик слага в джоба си като поземлена рента добавъчната печалба на арендатора. Всъщност търговците биха взимали при това от промишлениците данък, съвсем аналогичен на поземлената рента, и по такъв начин биха получавали средната норма на печалбата. Разбира се, търговският капитал, както това е достатъчно известно почти всекиму, е твърде съществен фактор за определяне на общата

норма на печалбата. Но само един литературен авантюрист, който дълбоко в себе си плюе на цялата политическа икономия, може да си позволи твърдението, че търговският капитал притежава вълшебната сила да поглъща цялата принадена стойност, която превишава общата норма на печалбата, при това да я поглъща, преди последната да бъде получена, и да я превръща в поземлена рента за самия себе си и при това така, че за това да не е нужна никаква поземлена собственост. Не по-малко учудващо е твърдението, че търговският капитал винаги намира онези промишленици, принадлежната стойност на които достига тъкмо само средната норма на печалбата, и счита за своя чест до известна степен да облекчи участието на тези нещастни жертви на Марксовия закон за стойността, като продава техните продукти гратис, дори без всякаква комисионна. Какъв шарлатанин трябва да бъде човек, за да си въобрази, че Маркс се е нуждаел от подобни жалки фокуси!

Но в пълен блясък на своята слава засиява нашият *illustre* Лория, когато го сравним с неговите северни конкуренти, например с господин Юлиус Волф, който, както знаем, също не е вчерашен. Какво малко пале изглежда Волф редом с италианеца дори в своята дебела книга «Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung»! Колко безпомощен, аз едва не казах колко скромнен, изглежда той в сравнение с благородната дързост, с която маестрото говори като за нещо, което от само себе си се разбира, че Маркс, ни повече, ни по-малко, бил такъв, каквито са всички други хора, че той бил също такъв съзнателен софист, паралогист, самохвалко и шарлатанин, какъвто е самият господин Лория, че Маркс всеки път, когато попаднал в затруднение, обещавал на публиката да даде завършека на своята теория в следния том, който той, както това на самия него е много добре известно, нито можел, нито имал намерение да издаде! Безгранична смелост, съчетана с извънредна извъртливост и умение да излиза от най-невъзможни положения, героично равнодушие към получените ритници, стремително бързо присвояване на чужди трудове, нахално

рекламно панаирджийство, организация на успеха с помощта на празния шум на приятелска клика — кой може да се мери с него във всичко това?

Италия е страната на класицизма. От великото време, когато там пукваше зората на съвременния свят, тази страна създаде величествени характери от недостигнато класическо съвършенство, от Данте до Гарибалди. Но времената на унижението и чуждото господство ѝ оставиха и други класически характери, сред тях са два особено релефни типа: на Сганарел и на Дулкамара. Класическото единство на двамата, както виждаме, е въплътено в нашия *illustre* Лория.

В заключение аз трябва да поведем своите читатели отвъд океана. В Ню Йорк господин докторът по медицина *Георг Щибелинг* също тъй е намерил решение на задачата, и при това във висша степен просто решение. Толкова просто, че никой човек нито от тази, нито от другата страна на океана не пожела да го признае, поради което той изпадна в силен гняв и в безкрайна редица брошури и вестникарски статии по двете страни на океана горчиво се оплакваше от такава несправедливост. Макар в «*Neue Zeit*» да му казаха, че цялото негово решение почива на една грешка в изчисленията, това не можа да го смути. Маркс също правеше грешки в изчисленията, обаче в много неща се оказа прав. Между другото да видим решението на Щибелинг.

«Аз вземам две фабрики, които работят еднакво време с еднакъв капитал, но при различно отношение между постоянен и променлив капитал. Целия капитал ($c+v$) аз приемам = y и означавам разликата в отношението между постоянния и променливия капитал с x . За фабрика I $y=c+v$; за фабрика II $y=(c-x)+(v+x)$. Следователно нормата на принадлежната стойност за фабрика I = $\frac{m}{v}$, а за фабрика II = $\frac{m}{v+x}$. Печалба (p) аз наричам цялата принадлежна стойност (m), с която се увеличава целият капитал y , или $c+v$ за дадено време; следователно $p=m$. Затова нормата на печалбата за фабрика I = $\frac{p}{y}$, или $\frac{m}{c+v}$, и също така за фабрика II = $\frac{p}{y}$

, или $\frac{m}{(c-x)+(v+x)}$, т.е. също така $= \frac{m}{c+v}$. Следователно проблемът се разрешава по такъв начин, че въз основа на закона за стойността при употребата на еднакъв капитал и еднакво време, но на нееднакви количества жив труд равната средна норма на печалбата произлиза от изменението на нормата на принадлежната стойност» (G. C. Sliebeling: «Das Werthgesetz und die Profitrate», изд. John Heinrich, New York [1890, S. 1]).

Колкото и да е прекрасно, колкото и да е ясно приведеното по-горе изчисление, ние сме принудени все пак да отправим към господин д-р Щибелинг един въпрос: откъде знае той, че сумата на принадлежната стойност, която произвежда фабрика I, е съвсем равна на сумата на принадлежната стойност, произведена във фабрика II? Относно c , v , u и x , следователно за всички останали фактори на сметката, той изрично ни казва, че те са еднакви величини за двете фабрики, но за m нито дума. Но от обстоятелството, че той алгебрически означава двете споменати тук количества принадлежна стойност с m , това никак не следва. Напротив, тъкмо това е, което трябва да бъде доказано, тъй като господин Щибелинг просто отъждествява и печалбата p с принадлежната стойност. Тук са възможни само два случая: или двете m са равни, всяка фабрика произвежда еднакви количества принадлежна стойност, следователно при еднакъв общ капитал — и еднакво количество печалба, и в такъв случай господин Щибелинг вече предварително приема това, което той трябва тепърва да докаже; или пък едната фабрика произвежда по-голяма сума принадлежна стойност от другата, и в такъв случай цялата негова сметка отпада.

Господин Щибелинг не пожали нито труд, нито средства, за да натрупа върху тази своя грешка в сметката цяла грамада изчисления и да ги поднесе на публиката. Аз мога да му дам успокоителното уверение, че почти всички те са еднакво неверни и че там, където по изключение са правилни, те доказват нещо съвсем друго от това, което той желае да докаже. Така, като сравнява данните на американската статистика за предприятията за 1870 и 1880 г., той посочва фактичкото спадане на нормата на печалбата, но обяснява това съвсем пог-

решно и мисли, че теорията на Маркс за никога неизменяща се, стабилна норма на печалбата трябвало да бъде поправена според указанията на практиката. Но ето че от третия отдел на предлагания трети том следва, че тази приписвана на Маркс «неподвижна норма на печалбата» е чиста измислица и че тенденцията на нормата на печалбата към спадане почива на причини, диаметрално противоположни на онези, които привежда д-р Щибелинг. Намеренията на д-р Щибелинг са несъмнено добри, но който желае да се занимава с научни въпроси, трябва преди всичко да се научи да чете съчиненията, които иска да използва така, както ги е написал авторът, и преди всичко да не прочита там неща, които в тях няма.

Резултатът от цялото изследване: и относно поставения въпрос все пак марксовата школа е, която е направила нещо. Файърмън и Конрад Шмид, като четат тази трета книга, могат да бъдат съвсем доволни — всеки от своята част на собствените им трудове.

Ф. Енгелс, Лондон, 4 октомври 1894 г.

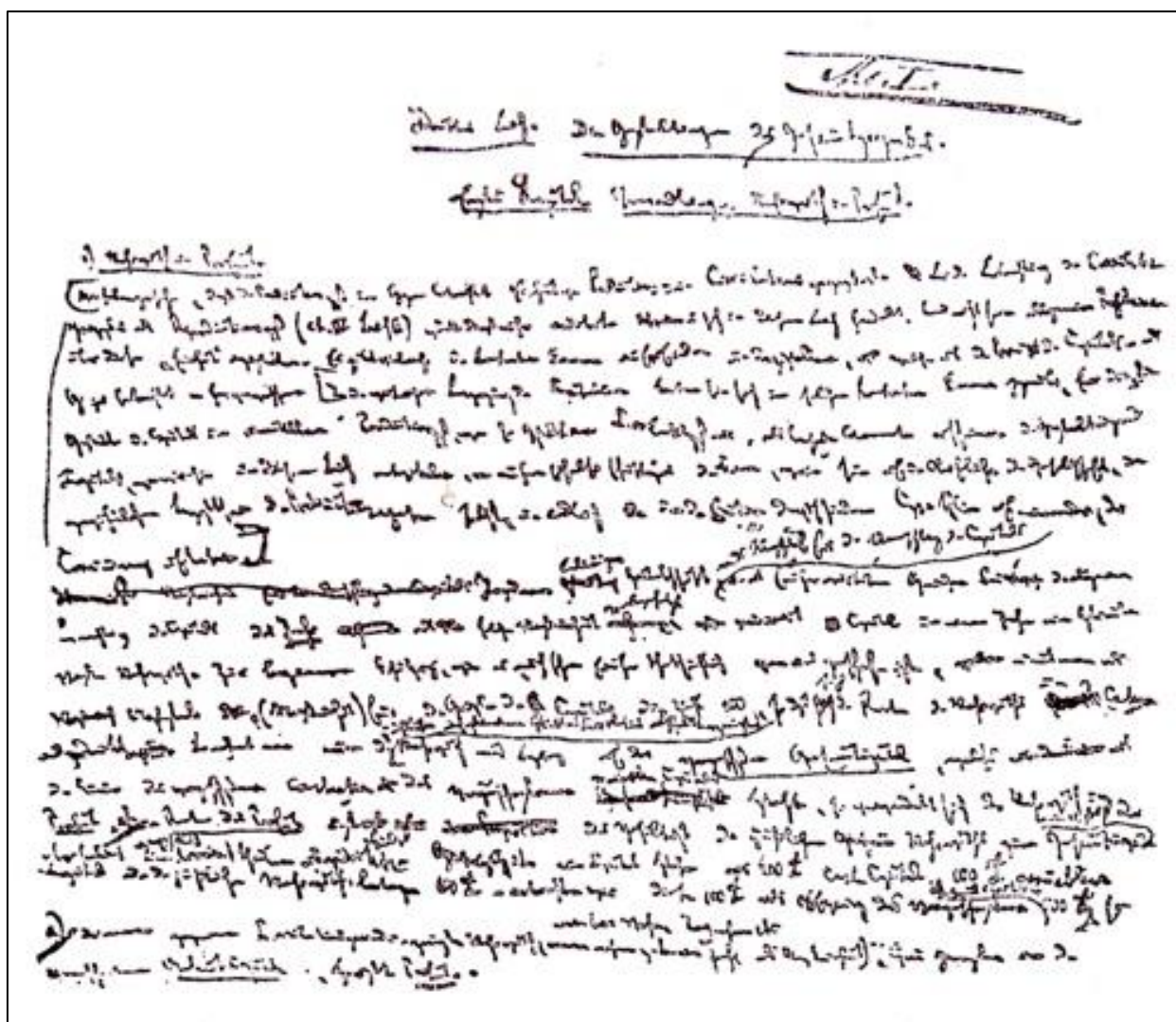
(горе)

ГЛАВА ПЪРВА

ПРОИЗВОДСТВЕНИ РАЗХОДИ И ПЕЧАЛБА

В първа книга бяха изследвани явления, които представя капиталистическият производствен процес, взет сам по себе си, като непосредствен производствен процес, при което се оставяха настрана всички второстепенни въздействия на чуждите на него обстоятелства. Но този непосредствен производствен процес не изчерпва жизнения път на капитала. В действителния свят той се допълва от процеса на обръщението, който беше предмет на изследване в книга втора. Там — именно в трети отдел, при разглеждане процеса на обръщението като обвързване с обществения процес на възпроизводство — се оказва, че капиталистическият производствен процес, разглеждан като цяло, е единство на процесите производство и об-

ръщение. Задачата на тази трета книга не може да се състои в това, да се правят общи разсъждения относно това единство. Напротив, тук е необходимо да се намерят и опишат конкретните форми, които възникват от процеса на движение на капитала, разглеждан като цяло. В своето действително движение капиталите противостоят един на друг в такива конкретни форми, по отношение на които обликът на капитала в непосредствения производствен процес, както и неговият облик в процеса на обръщението се явяват само като отделни моменти. Образите на капитала, както ги развиваме в тази книга, стъпка по стъпка се приближават по такъв начин към онази форма, в която те се явяват на повърхността на обществото, във въздействието на разните капитали един на друг, в конкуренцията и в обикновеното съзнание на самите агенти на производството.

Първата страница от ръкописа на том III на
"Капиталът" от Карл Маркс

Стойността на всяка капиталистическа произведена стока (W) се изразява във формулата: $W=c+v+m$. Ако от тази стойност на продукта се извади принадлежната стойност m , ще остане само един еквивалент, или стойност, която замества в стоката капиталовата стойност $c+v$, изразходвана във форма на производствени елементи.

Ако например производството на известна стока е предизвикало изразходване на един капитал от 500 ф.ст.: 20 ф.ст. за изхабяване на средствата на труда, 330 ф.ст. за производствени материали, 100 ф.ст. за работна сила, и ако нормата на принадлежната стойност възлиза на 100%, стойността на продукта е $= 400_c + 100_v + 100_m = 600$ ф.ст.

След приспадане на принадлежната стойност от 100 ф.ст. остава стокова стойност от 500 ф.ст. и тя само замества изразходвания капитал от 500 ф.ст. Тази част от стойността на стоката, която замества цената на употребените средства за производство и цената на приложената работна сила, замества само онова, което стоката струва на самия капиталист, и поради това образува за него производствените разходи на стоката.

Онова, което стоката струва на капиталиста, и онова, което струва самото производство на стоката, са, разбира се, две съвсем различни величини. Онези част от стойността на стоката, която се състои от принадлежна стойност, не струва нищо на капиталиста, именно защото тя струва на работника незаплатен труд. Тъй като обаче на базата на капиталистическото производство работникът, влизайки в производствения процес, сам образува съставна част от функциониращия и принадлежащ на капиталиста производителен капитал и следователно действителният стокопроизводител е капиталистът, то производствените разходи на стоката са за него действителната стойност [Kost] на самата стока. Ако означим производствените разходи с k , то формулата: $W=c+v+m$ се превръща във формула $W=k+m$, или стойността на стоката е = производствени разходи + принадлежна стойност.

Поради това подвеждането на различните части на стойността на стоката, които само възстановяват изразходваната за нейното производство капиталова стойност, под категорията на производствени разходи изразява, от една страна, специфичния характер на капиталистическото производство. Онова, което стоката струва на капиталистите, се измерва с разхода на капитал; онова, което стоката действително струва — с разход на труд. Затова капиталистическите производствени разходи на стоката са количествено различни от нейната стойност, или от действителните разходи за нейното производство; те са по-малки от стойността на стоката, защото, щом $W=k+m$ то $k=W-m$. От друга страна, производствените разходи на стоката съвсем не са такава рубрика, която съществува само в капиталистическото счетоводство. Образуването на тази част от стойността се проявява практически постоянно в действителното производство на стоката, тъй като от своята стокова форма тази част чрез процеса на обръщение отново и отново трябва да се превръща обратно във форма на производствен капитал и следователно с производствените разходи трябва отново и отново да се купуват производствени елементи, погълнати в производството на стоката.

Напротив, категорията производствени разходи няма нищо общо с образуването стойността на стоката или с процеса на нарастването на стойността на капитала. Ако аз зная, че $\frac{5}{8}$ от стойността на стоката, възлизаща на 600 ф.ст., т.е. че 500 ф.ст. са само еквивалент, само стойност, която възстановява изразходвания капитал от 500 ф.ст., и поради това са достатъчни само за да се купят отново веществените елементи на този капитал, то само от това аз още не зная нито как са произведени тези $\frac{5}{8}$ от стойността на стоката, които образуват нейните производствени разходи, нито пък как е произведена последната шеста, която образува нейната принадлежна стойност. Обаче изследването ще покаже, че в капиталистическото стопанство производствените разходи придобиват илюзорния вид на категория на самото производство на стойността.

Да се върнем към нашия пример. Ако приемем, че стойността, произведена от един работник в продължение на един среден обществен работен ден, е изразена в парична сума от 6 шилинга = 6 марки, то авансираният капитал от 500 ф.ст. = $400_c + 100_v$, ще представлява стойност, произведена за $1666\frac{2}{3}$ десетчасови работни дни, от които $1333\frac{1}{3}$ работни дни са кристализирани в стойността на средствата за производство = 400_c , а $333\frac{1}{3}$ — в стойността на работната сила = 100_v . Следователно, ако нормата на принадлежната стойност = 100%, то производството на самата новосъздадена стойност струва изразходвана работна сила от $100_v + 100_m = 666\frac{2}{3}$ десетчасови работни дни.

Известно ни е по-нататък (вж. «Капиталът», кн., I. гл. VII, с. 173 и сл.13), че стойността на новопроизведения продукт от 600 ф.ст. се състои: 1) от наново появяващата се стойност на постоянния капитал от 400 ф.ст., изразходван за средствата за производство, и 2) от новопроизведена стойност в размер 200 ф.ст. Производствените разходи на стоката = 500 ф.ст. включват наново появилите се 400_c и половината от новопроизведената стойност от 200 ф.ст. (= 100_v), следователно два съвсем различни по своя произход елемента на стоковата стойност.

Поради целесъобразния характер на труда, изразходван в продължение на $666\frac{2}{3}$ десетчасови дни, стойността на употребените средства за производство, възлизаща на 400 ф.ст., е пренесена от тези средства за производство върху продукта. Ето защо тази стара стойност наново се проявява като съставна част на стойността на продукта, но тя не възниква в производствения процес на *тази* стока. Тя само затова съществува като съставна част на стоковата стойност, защото преди това е съществувала като съставна част на авансирания капитал. Следователно изразходваният постоянен капитал се възстановява от онази част на стоковата стойност, която той сам прибавя към стоковата стойност. По такъв начин този елемент на производствени разходи има двойко значение: от една страна, той

влиза в производствените разходи на стоката, защото е онази съставна част от стоковата стойност, която възстановява изразходвания капитал; а, от друга страна, той е съставна част на стоковата стойност само защото представлява стойността на изразходвания капитал или защото средствата за производство струват именно толкова.

Съвсем обратното е с другата съставна част на производствените разходи. Изразходваният през време на производството на стоката труд от $666\frac{2}{3}$ дни създава нова стойност от 200 ф.ст. Една част от тази нова стойност само възстановява авансирания променлив капитал от 100 ф.ст. или цената на приложената работна сила. Но тази авансирана капиталова стойност съвсем не влиза в образуването на новата стойност. При авансиране на капитала работната сила се заплаща като *стойност*, но в производствения процес тя функционира като *създател* на стойност. На мястото на онази стойност на работната сила, която фигурира при авансирането на капитала, в действително *функциониращия* производствен капитал се явява самата жива, създаваща стойност работна сила.

Разликата между тези различни съставни части на стоковата стойност, които заедно образуват производствените разходи, се забелязва веднага, щом настъпи промяна във величината на стойността: в единия случай на изразходваната постоянна, в другия случай на изразходваната променлива част на капитала. Нека цената на едни и същи средства за производство, или постоянната част на капитала, се увеличи от 400 ф.ст. на 600 ф.ст. или, обратно, се намали на 200 ф.ст. В първия случай ще се увеличат не само производствените разходи на стоката от 500 ф.ст. на $600_c + 100_v = 700$ ф.ст., но ще се увеличи и самата стойност на стоката от 600 ф.ст. на $600_c + 100_v + 100_m = 800$ ф.ст. Във втория случай ще се намалят не само производствените разходи от 500 ф.ст. на $200_c + 100_v = 300$ ф.ст., но и самата стойност на стоката — от 600 ф.ст. на $200_c + 100_v + 100_m = 400$ ф.ст. Тъй като изразходваният постоянен капитал пренася върху продукта своята собствена стойност, то при равни други условия стойността на

продукта се увеличава или намалява съответно на абсолютната величина на тази капиталова стойност. Да приемем обратното, че при равни други условия цената на същата маса работна сила се повиши от 100 ф.ст. на 150 ф.ст. или, обратно, се намали на 50 ф.ст. Макар че в първия случай производствените разходи се увеличават от 500 ф. ст. на $400_c + 150_v = 550$ ф.ст., а във втория случай се намаляват от 500 ф.ст. на $400_c + 50_v = 450$ ф.ст., стойността на стоката и в двата случая остава неизменна = 600 ф.ст.: в първия случай = $400_c + 150_v + 50_m$, във втория случай = $400_c + 50_v + 150_m$. Авансираният променлив капитал не прибавя към продукта своята собствена стойност. Напротив, вместо неговата стойност в продукта е влязла нова стойност, създадена от труда. Ето защо промяната в абсолютната величина на стойността на променливия капитал, доколкото тя изразява само промяна в цената на работната сила, ни най-малко не изменя абсолютната величина на стойността на стоката, тъй като тя не изменя нищо в абсолютната величина на новата стойност, която се създава от текущата работна сила. Напротив, тази промяна оказва влияние само на отношението между величините на двете съставни части на новата стойност, от които едната образува принадлежната стойност, а другата възстановява променливия капитал и поради това влиза в производствените разходи на стоката.

Общото между двете части на производствените разходи — в нашия случай $400_c + 100_v$ — е само това, че и двете са части от стойността на стоката, които възстановяват авансирания капитал.

Но от гледище на капиталистическото производство това действително положение на нещата по необходимост се явява в превратен вид.

Das erste Gesetz zwischen den Effizienzen und
 der Kapitalgröße für die Produktion ist
 gegeben, nämlich, die unmittelbare Arbeit
 ist diejenige, die den Wert eines bestimmten
 Artikels zu setzen vermag. Aber
 diese unmittelbare Produktion ist nicht die
 einzige, die besteht. Es wird in der wirklichen Welt
 auch die Produktion von Kapitalgütern
 gegeben. Die Kapitalgüter sind die
 Gegenstände der Produktion des
 Kapitalgutes, nämlich die Produktion des
 Kapitalgutes, die die Produktion des
 Kapitalgutes ist.

~~Diese letzten Gesetze, die die
 Produktionsweise im Ganzen betreffen,
 sind die Gesetze der Reproduktion und
 der Verwertung der Arbeit. Die
 Reproduktion ist die Arbeit, die die
 Arbeiter leisten, um die
 Mittel zu beschaffen, die sie
 zum Leben und zur Arbeit
 brauchen. Die Verwertung
 ist die Arbeit, die die
 Arbeiter leisten, um die
 Kapitalgüter zu produzieren,
 die sie zum Leben und zur
 Arbeit brauchen. Die
 Reproduktion ist die Arbeit,
 die die Arbeiter leisten, um
 die Mittel zu beschaffen, die
 sie zum Leben und zur Arbeit
 brauchen. Die Verwertung
 ist die Arbeit, die die
 Arbeiter leisten, um die
 Kapitalgüter zu produzieren,
 die sie zum Leben und zur
 Arbeit brauchen.~~

Първата страница от III том на "Капиталът",
 преписана от секретаря, с поправки на Енгелс.
 Прибавката горе на страницата е от Енгелс.

Капиталистическият начин на производство се различава от начина на производство, основан върху робството, между другото по това, че стойността, съответно цената на работната сила, се представя тук като стойност, resp. (съответно. ред.) като цена, на самия труд, или като работна заплата («Капиталът», кн. I, гл. XVII). Затова променливата част от стойността на авансирания капитал се явява като капи-

тал, изразходван за работна заплата, като капиталова стойност, която заплаща стойността, съответно цената, на всичкият труд, изразходван в производството. Ако например приемем, че средният обществен 10-часов работен ден се въплътява в парична маса = 6 шилинга, то авансираният променлив капитал от 100 ф. ст. ще бъде паричният израз на една стойност, произведена в $333\frac{1}{3}$ десетчасови работни дни. Но тази стойност на закупената работна сила, която фигурира при авансирането на капитала, не съставлява част от действително функциониращия капитал. Вместо нея в производствения процес влиза самата жива работна сила. Ако степента на експлоатация на работната сила възлиза, както в нашия пример, на 100%, то тя се изразходва в продължение на $666\frac{2}{3}$ десетчасови работни дни и затова прибавя към продукта нова стойност от 200 ф.ст. Но при авансиране на капитала променливият капитал от 100 ф.ст. фигурира като капитал, изразходван за работна заплата, или като цена на труда, вложен в течение на $666\frac{2}{3}$ десетчасови работни дни. 100 ф.ст., разделени на $666\frac{2}{3}$, ни дават като цена на десетчасовия работен ден 3 шилинга, т.е. една стойност, която е продукт на петчасов турд.

Ако сравним авансирания капитал, от една страна, и стойността на стоката, от друга, ще получим:

I. Авансиран капитал от 500 ф.ст. = 400 ф.ст. капитал, изразходван за средства за производство (цената на средствата за производство), +100 ф.ст. капитал, изразходван за труд (цената на $666\frac{2}{3}$ работни дни, или работната заплата за тях).

II. Стокова стойност от 600 ф.ст. = производствени разходи в размер 500 ф.ст. (400 ф.ст., цената на изразходваните средства за производство, +100 ф.ст., цената на изразходваните $666\frac{2}{3}$ работни дни) +100 ф.ст. принадлежна стойност.

В тази формула частта на капитала, изразходвана за труд, се отличава от частта на капитала, изразходвана за средства за производст-

во, например за памук или въглища, само по това, че служи за заплащане на един вещественно различен елемент на производството, но съвсем не по това, че в процеса на образуване на стойността на стоката, а оттам и в процеса на нарастване стойността на капитала, играе функционално различна роля. В производствените разходи на стоката цената на средствата за производство се връща такава, каквато тя фигурираше още при авансиране на капитала, и то именно защото тези средства за производство са били целесъобразно използвани. По съвсем същия начин в производствените разходи на стоката се връща цената, или работната заплата за $666\frac{2}{3}$ работни дни, изразходвани за нейното производство, именно каквото фигурираше още при авансиране на капитала, и то именно защото това количество труд е било изразходвано в целесъобразна форма. Ние виждаме само готови, съществуващи стойности — частите на стойността на авансирания капитал, които влизат в образуването на стойността на продукта, но не виждаме елемента, който създава новата стойност. Разликата между постоянния и променливия капитал е изчезнала. Всички производствени разходи от 500 ф.ст. придобиват сега двойно значение: първо, те са онази съставна част от стоковата стойност 600 ф.ст., която възстановява капитала от 500 ф.ст., изразходван за производството на стоката; и второ, самата тази съставна част от стойността на стоката съществува само защото преди това тя е съществувала като разходи за употребените елементи на производството, за средствата за производство и труда, т.е. като авансиран капитал. Капиталовата стойност се връща като производствени разходи на стоката, защото и доколкото е била изразходвана като капиталова стойност.

Обстоятелството, че различните съставни части на стойността на авансирания капитал са изразходвани за вещественно различни елементи на производството — за средства на труда, суровини, спомагателни материали и труд, — определя само, че с производствените разходи на стоката трябва наново да се купят тези вещественно раз-

лични елементи на производството. Напротив, по отношение на образуването на самите производствени разходи изпъква само една разлика — разликата между основния и оборотния капитал. В нашия пример 20 ф.ст. бяха пресметнати за изхабяване на средствата на труда ($400_c = 20$ ф.ст. за изхабяване средствата на труда + 380 ф.ст. за производствени суровини). Ако преди производството на стоката стойността на тези средства на труда е била 1200 ф.ст., то след нейното производство тя съществува в два вида: 20 ф.ст. — като част от стойността на стоката, $1200 - 20$, или 1180 ф.ст. — като останала стойност на средствата на труда, намиращи се, както и преди, във владение на капиталиста, или като елемент на стойността не на неговия стоков капитал, а на неговия производствен капитал. В противоположност на средствата на труда производствените суровини и работната заплата се изразходват изцяло за производство на стоката и затова цялата тяхна стойност влиза в стойността на произведената стока. Ние видяхме как тези различни съставни части на авансирания капитал приемат по отношение на оборота формите на основен и оборотен капитал.

И така, авансираният капитал = 1680 ф.ст.; основен капитал = 1200 ф.ст. плюс оборотен капитал = 480 ф.ст. (= 380 ф.ст. в производствени суровини плюс 100 ф.ст. в работна заплата).

Производствените разходи на стоката са, напротив, само 500 ф.ст. (20 ф.ст. за изхабяване на основния капитал, 480 ф.ст. за оборотен капитал).

Но тази разлика между производствените разходи на стоката и авансирания капитал потвърждава само едно: че производствените разходи на стоката се образуват изключително от капитала, който действително е изразходван за нейното производство.

В производството на стоката се използват средства на труда на стойност 1200 ф.ст., но от тази авансирана капиталова стойност в произ-

водството се губят само 20 ф.ст. Следователно използваният основен капитал влиза само частично в производствените разходи на стоката, защото за нейното производство той е изразходван само частично. Използваният оборотен капитал влиза изцяло в производствените разходи на стоката, защото той се изразходва изцяло за нейното производство. Но какво доказва това, освен че изразходваните основни и оборотни части на капитала *pro rata* (*пропорционално. ред.*) на величината на тяхната стойност еднакво влизат в производствените разходи на съответната стока и че тази съставна част на стойността на стоката изобщо дължи своя произход само на капитала, който е изразходван за нейното производство? Ако това не беше така, не би могло да се разбере защо авансираният основен капитал от 1200 ф.ст. не прибавя към стойността на продукта освен 20-те ф.ст., които той губи в производствения процес, а не и 1180-те ф.ст., които той не губи в този процес.

И така, тази разлика между основен и оборотен капитал по отношение изчисляването на производствените разходи само потвърждава привидното възникване на производствените разходи от изразходваната капиталова стойност, или от цената, която струват на самия капиталист изразходваните елементи на производството, включително и трудът. От друга страна, по отношение на създаването на стойността, променливата, т.е. изразходваната за работна сила, част от капитала се отъждествява тук явно с постоянния капитал (с частта на капитала, състояща се от производствени материали) под рубриката оборотен капитал, и по този начин се завършва мистификацията на процеса на нарастване стойността на капитала [*1](#).

Дотук разглеждахме само един елемент на стоковата стойност — производствените разходи. Сега трябва да хвърлим поглед и върху другата съставна част на стоковата стойност, върху излишъка над производствените разходи, или върху принадлежната стойност. И така, принадлежната стойност е преди всичко излишък на стойността на сто-

ката над нейните производствени разходи. Но тъй като производствените разходи са равни на стойността на изразходвания капитал, във веществените елементи на който те постоянно обратно се превръщат, то този излишък на стойността представлява прираст на стойността на капитала, изразходван за производство на стоката и възвръщащ се от своето обръщение.

По-рано вече видяхме, че макар m , принадлежната стойност, да възниква само от изменението на стойността на v , на променливия капитал, и затова по своя произход да представлява само просто нарастване на променливия капитал, обаче след свършване на производствения процес тя образува в същата степен и прираст на стойността на $c+v$, т.е. на целия изразходван капитал. Формулата $c+(v+m)$, която показва, че m се произвежда в резултат на превръщането на определена капиталова стойност v , авансирана за работна сила, в текуща величина, следователно в резултат на превръщането на една постоянна величина в променлива величина, може да бъде представена и като $(c+v)+m$. Преди производството имаме един капитал от 500 ф. ст. След производството имаме капитал от 500 ф. ст. плюс един прираст на стойността от 100 ф.ст. *2)

Принадената стойност обаче представлява нарастване не само на онази част от авансирания капитал, която влиза в процеса на нарастването на стойността, но и на онази част, която не влиза в него; следователно тя е нарастване на стойността не само на изразходвания капитал, който се възстановява от получените обратно производствени разходи на стоката, но изобщо на целия капитал, вложен в производството. Преди производствения процес имаме една капиталова стойност от 1680 ф.ст.: 1200 ф.ст. основен капитал, който е вложен в средствата на труда и от който капитал само 20 ф.ст. за възстановяване на изхабяването влизат в стойността на стоката, плюс 480 ф.ст. оборотен капитал в материали за производството и работна заплата. След производствения процес имаме 1180 ф.ст. като със-

тавна част на стойността на производствения капитал плюс 600 ф.ст. стоков капитал. Ако съберем тези две стойностни суми, ще се окаже, че капиталистът притежава сега една стойност от 1780 ф.ст. Ако той извади от нея целия авансиран капитал от 1680 ф.ст., у него ще остане един стойностен прираст от 100 ф.ст. Така че 100-те ф.ст. принадлежна стойност в еднаква степен представляват както нарастване на стойността на вложения капитал от 1680 ф.ст., така и на онази неговата част от 500 ф.ст., която е изразходвана по време на производството.

Сега за капиталиста е ясно, че това нарастване на стойността произхожда от производствените процеси, започнати с капитала, че следователно то произхожда от самия капитал, тъй като то се получава след производствения процес, а преди този процес не съществуваше. Що се отнася преди всичко до изразходвания в производството капитал, изглежда, като че принадлежната стойност възниква еднакво от различните елементи на неговата стойност, изразходвани за средства за производство и труд: нали тези елементи еднакво участват в образуването на производствените разходи. Те в еднаква степен прибавят към стойността на продукта своите съставлящи авансирания капитал стойности и не се различават помежду си като постоянна и променлива стойностни величини. Това става очевидно, ако за момент си представим, че целият изразходван капитал се състои или изключително от работна заплата, или изключително от стойността на средствата за производство. Тогава в първия случай вместо стоковата стойност $400_c + 100_v + 100_m$ бихме имали стоковата стойност $500_v + 100_m$. Изразходваният за работна заплата капитал от 500 ф.ст. представлява стойността на целия труд, употребен за производството на стокова стойност от 600 ф.ст., и именно затова образува производствените разходи на целия продукт. Но единствено известен нам процес на създаване на тази стокова стойност е такова образуване на тези производствени разходи, при което стойността на изразходвания капитал отново служи като съставна част на стойността на

продукта. Как възниква онази нейна съставна част от 100 ф. ст., която образува принадлежната стойност, ние не знаем. Същото бихме имали и във втория случай, при който стоквата стойност би била $= 500_c + 100_m$. В двата случая знаем, че принадлежната стойност възниква от дадена стойност, защото тази стойност е авансирана във форма на производствен капитал — безразлично дали във форма на труд или във форма на средства за производство. Но, от друга страна, авансираната капиталова стойност не може да образува принадлежната стойност, само защото е изразходвана и че следователно образува производствените разходи на стоката. Защото именно доколкото образува производствените разходи на стоката, тя не образува принадлежната стойност, а е само еквивалент, само стойност, която възстановява изразходвания капитал. Следователно, доколкото тя създава принадлежната стойност, тя я създава не в своето специфично качество като изразходван капитал, а като авансиран и поради това като приложен капитал изобщо. Ето защо принадлежната стойност в еднаква степен произхожда както от онази част на авансирания капитал, която влиза в производствените разходи на стоката, така и от частта, която не влиза в производствените разходи, с една дума — еднакво: и от основната, и от оборотната съставна част на вложения капитал. Целият капитал — както средствата на труда, така и производствените материали и трудът — веществено служи като създател на продукта. В действителния процес на труда влиза веществено целият капитал, макар че само известна част от него влиза в процеса на нарастването на стойността. Може би това е именно причината, че той само частично участва в образуването на производствените разходи, но изцяло участва в образуването на принадлежната стойност. Както и да е, в края на краищата се оказва, че принадлежната стойност произлиза едновременно от всичките части на вложения капитал. Тези разсъждения биха могли значително да се съкратят, ако се каже грубо и просто, повтаряйки Малтус:

«Капиталистът очаква еднаква изгода от всичките части на авансирания

от него капитал» *3).

Представена по този начин като рожба на целия авансиран капитал, принадлежната стойност придобива превърнатата форма на печалба.

Следователно известна стойностна сума е капитал, защото е изразходвана, за да се получи печалба *4), или печалбата се появява от това, че известна стойностна сума се прилага като капитал. Ако означим печалбата с p , то формулата $W = c+v+m = k+m$ се превръща във формула $W = k+p$, или **стоковата стойност = производствените разходи + печалбата**.

Следователно печалбата, тъй както тя сега ни се представя, е същото, каквото е принадлежната стойност, само че в мистифицирана форма, която обаче по необходимост възниква от капиталистическия начин на производство. Понеже в привидното образуване на производствените разходи не може да се види никаква разлика между постоянен и променлив капитал, източникът за изменението на стойността, което се извършва през време на производствения процес, трябва да се пренесе от променливата част на капитала върху целия капитал. Тъй като на единия полюс цената на работната сила се явява в превърнатата форма на работна заплата, то на противоположния полюс принадлежната стойност се явява в превърнатата форма на печалба.

Както видяхме, производствените разходи за стоката са по-малки от нейната стойност. Тъй като $W=k+m$, То $k=W-m$. Формулата $W=k+m$ само тогава се свежда до $W=k$, т.е. стокова стойност на производствени разходи на стоката, когато $m = 0$ — случай, който никога не се среща на базата на капиталистическото производство, макар че при особени пазарни конюнктури продажбената цена на стоките може да спада до или дори под нейните производствени разходи.

Затова, ако стоката се продава по нейната стойност, то се реализира печалба, равна на излишъка на нейната стойност над нейните производствени разходи, следователно равна на цялата принадлежна стой-

ност, която се съдържа в стоквата стойност. Но капитаистът може да продава стоката с печалба дори когато я продава под нейната стойност. Докато продажбената цена на стоката е по-висока от нейните производствени разходи, макар и да е по-ниска от нейната стойност, винаги ще се реализира част от съдържащата се в нея принадлежна стойност, следователно във всички случаи ще се получава печалба. В нашия пример стоквата стойност = 600 ф.ст., производствените разходи са = 500 ф.ст. Ако стоката се продава за 510, 520, 530, 560, 590 ф.ст., тя се продава респективно с 90, 80, 70, 40, 10 ф.ст. под нейната стойност и все пак от нейната продажба се изкарва печалба съответно от 10, 20, 30, 60, 90 ф.ст. Между стойността на стоката и нейните производствени разходи очевидно е възможна една неопределена серия от продажбени цени. Колкото по-голям е елементът на стоквата стойност, който се състои от принадлежна стойност, толкова по-големи са на практика границите на тезимеждинни цени.

С това се обясняват не само всекидневните явления на конкуренцията, като например известните случаи на продажба на понижени цени (*underselling*), ненормално ниското равнище на стоквите цени в определени клонове на промишлеността [*5](#)) и т.н. Основният закон на капиталистическата конкуренция, досега неразбран от политическата икономия, законът, който регулира общата норма на печалбата и определяните от нея така наречени производствени цени, се основава, както ще видим по-късно, върху тази разлика между стойността на стоката и нейните производствени разходи и на произлизащата от нея възможност да се продава стоката с печалба под нейната стойност.

Минималната граница на продажбената цена на стоката е дадена от нейните производствени разходи. Ако тя се продава под нейните производствени разходи, изразходваните съставни части на производствения капитал не могат да бъдат напълно възстановени от продажбената цена. Ако този процес продължава, авансираната капита-

лова стойност изчезва. Вече от тази гледна точка капиталистът е склонен да смята производствените разходи за действителна вътрешна стойност на стоката, защото това е цената, необходима за простото запазване на неговия капитал. Но към това се прибавя и обстоятелството, че производствените разходи на стоката са онази покупна цена, която сам капиталистът е заплатил за производството на стоката, следователно онази покупна цена, която се определя от самия производствен процес на стоката. Поради това реализираният при продажбата излишък от стойност, или принадлежната стойност, се явява за капиталиста като излишък на продажбената цена на стоката над нейната стойност, а не като излишък на нейната стойност, на нейните производствени разходи, така че излиза, като че ли принадлежната стойност, която се съдържа в стоката, не се реализира чрез нейната продажба, а възниква от самата продажба. Ние вече изяснихме подробно тази илюзия в «Капиталът», кн. I, гл. IV, 2 («Противоречия на всеобщата формула на капитала»), а сега ще се върнем за момент към онази форма, в която тя отново бе изтъкната от Торенс и др., представяйки я като крачка напред на политическата икономия в сравнение с Рикардо.

«Естествената цена, която се състои от производствените разходи, или, с други думи, от изразходвания капитал за производството, или произвеждането на стоката, не може да съдържа печалба... Ако арендаторът разходва за обработката на своите ниви 100 кварта зърно и получава за това 120 кварта, 20-те кварта, които съставляват излишък на продукта над разходите, образуват неговата печалба; би било обаче абсурд да се нарича този излишък, или тази печалба, част от неговите разходи... Фабрикантът изразходва известно количество суровини, оръдия и средства за съществуване на труда и получава срещу това известно количество готова стока. Тази готова стока трябва да притежава по-висока разменна стойност, отколкото суровините, оръдията и средствата за съществуване, чрез авансирането на които тя е придобита.»

Ето защо, заключава Торенс, излишъкът на продажбената цена над производствените разходи, или печалбата, възниква поради това, че

потребителите

«чрез пряка или косвена (circuitous) размяна дават известно по-голямо количество от всичките съставни части на капитала, отколкото струва тяхното производство» [*6\)](#).

И наистина излишъкът над дадената величина не може да образува част от тази величина, поради което и печалбата, т.е. излишъкът на стоковата стойност над разходите на капиталиста, не може да образува част от тези разходи. Следователно, ако в образуването на стойността на стоката не влиза никакъв друг елемент освен авансираната от капиталиста стойност, то не е ясно как може да се получи от производството по-голяма стойност от онази, която е влязла в него — ще излезе, че от нищо се получава нещо. Торенс се измъква обаче от това създаване от нищо само като го пренася от сферата на производството на стоките в сферата на обръщението на стоките. Печалбата не може да се получи от производството, казва Торенс, защото иначе тя вече би се съдържала в производствените разходи, следователно не би имало никакъв излишък над тия разходи. Печалбата не може да се получи от размяната на стоките, му отговаря Рамсей, ако тя вече не е съществувала преди размяната на стоките. Стойностната сума на разменяните продукти очевидно не се изменя в резултат на размяната на продуктите, чиято стойностна сума тя представлява. Тя си остава след размяната същата, каквата е била преди размяната. Тук трябва да отбележим, че Малтус [*7\)](#) направо се позовава на авторитета на Торенс, макар че сам той иначе обяснява продажбата на стоките над тяхната стойност или по-скоро не го обяснява, тъй като всички аргументи от този род по същество неизбежно се свеждат до прочутото на времето си отрицателно тегло на флогистона.

В общество, при което господства капиталистическото производство, капиталистическите представи владеят дори некапиталистическия производител. В своя последен роман «Селяни» Балзак, който изоб-

що е забележителен по дълбокото си разбиране на реалните отношения, сполучливо рисува как дребният селянин извършва безплатно всевъзможни работи на своя лихвар, за да запази неговото благоволение, и при това мисли, че не подарява нищо на лихваря, тъй като за него самия неговият собствен труд не му струва никакви парични разходи. Лихварят от своя страна убива по такъв начин с един курсум два заека. Той пести разходите за работна заплата и все повече и повече уплита в примките на лихварската мрежа селянина, когото все по-бързо разорява, откъсвайки го от работата на собствената му нива.

Абсурдната представа, че производствените разходи на стоката образували нейната действителна стойност, а принадлежната стойност произлизола от продажбата на стоката над нейната стойност, че следователно стоките се продавали по тяхна стойност, щом тяхната продажбена цена е равна на техните производствени разходи, т.е. равна на цената на средствата за производство, употребени за тях, плюс работната заплата — тази абсурдна представа Прудон, с обикновеното свое щарлатанство, даващо си вид на научност, възвести като новооткрита тайна на социализма. Това свеждане на стойността на стоките до техните производствени разходи съставлява в действителност основата на неговата народна банка. По-рано беше показано, че различните съставни части на стойността на продукта могат да бъдат представени в пропорционални части на самия продукт. Ако например (*«Капиталът»*, кн. I, гл. VII, 2, с. 182) стойността на 20 ф. прежда възлиза на 30 шилинга — именно 24 шилинга средства за производство, 3 шилинга работна сила и 3 шилинга принадлежна стойност, — то тази принадлежна стойност може да бъде представена като $\frac{1}{10}$ от продукта = 2 ф. прежда. Ако тези 20 ф. прежда бъдат сега продадени по техните производствени разходи за 27 шил., купувачът ще получи 2 ф. прежда безплатно, или стоката ще бъде продадена с $\frac{1}{10}$ по-ниско от нейната стойност; обаче работникът и сега, както и преди, е дал своя принадлежен труд, само че на купувача на преждата, а не на

капиталистическия производител на преждата. Би било съвсем погрешно да се приема, че ако всички стоки се продаваха по техните производствени разходи, би се получил фактически същият резултат, както и ако всички стоки се продаваха над техните производствени разходи, но по техните стойности: дори ако се приеме, че стойността на работната сила, продължителността на работния ден и степента на експлоатация на труда са навсякъде еднакви, все пак масите принадлежат стойност, съдържащи се в стойностите на различни видове стоки, в зависимост от различния органичен капиталов състав, авансиран за тяхното производство, съвсем няма да бъдат равни *8).

(горе)

ГЛАВА ВТОРА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

Общата формула на капитала е $II—C—II'$; т.е. известна стойностна сума се пуска в обръщение, за да се извлече от него по-голяма стойностна сума. Процесът, който поражда тази по-голяма стойност, е капиталистическото производство; процесът, който я реализира, е обръщението на капитала. Капиталистът произвежда стоката не заради самата стока, не заради нейната потребителна стойност или за свое лично потребление. Продуктът, който действително интересува капиталиста, не е самият осезаем продукт, а стойностният излишък на продукта над стойността на потребения за него капитал. Капиталистът авансира целия капитал, без да обръща внимание на различните роли, които съставните части на капитала играят в производството на принадлежната стойност. Той еднакво авансира всички тези съставни части с цел не само да възпроизведе авансирания капитал, но и да произведе известен стойностен излишък над него. Той може да превърне стойността на авансирания от него променлив капитал в по-голяма стойност, само като го размени срещу жив труд, като експлоатира жив труд. Но той може да експлоатира труда само ако едновременно с това авансира и условията за осъществяването на този труд

— средствата на труда и предмета на труда, машините и суровините, — т.е. ако превърне стойността, която се намира у него, във форма на условия за производство; както и изобщо той е капиталист, изобщо може да започне процеса на експлоатация на труда само защото като собственик на условията на труда противостои на работника като притежател само на работна сила. Още по-преди, в първа книга, бе показано, че именно обстоятелството, че тези средства за производство се притежават от неработници, превръща работниците в наемни работници, а неработниците — в капиталисти.

За капиталиста е безразлично как ще погледне на въпроса: дали ще смята, че авансира постоянния капитал, за да извлече печалба от променливия, или ще счита, че авансира променливия капитал, за да увеличи стойността на постоянния; дали ще смята, че влага пари за работна заплата, за да придаде на машините и суровините по-висока стойност, или ще смята, че авансира пари за машини и суровини, за да получи възможност да експлоатира труда. Макар че само променливата част на капитала създава принадлежната стойност, тя я създава само при условие че са авансирани и другите части, т.е. необходимите за труда производствени условия. Тъй като капиталистът може да експлоатира труда само чрез авансиране на постоянен капитал, тъй като той може да увеличи стойността на постоянния капитал само чрез авансиране на променлив, в неговата представа тези капитали съвпадат, и то толкова повече че действителното равнище на неговия доход се определя от отношението не към променливия капитал, а към целия капитал, не от нормата на принадлежната стойност, а от нормата на печалбата, която, както ще видим, може да си остава една и съща и все пак да изразява различни норми на принадлежната стойност.

Към производствените разходи на продукта се отнасят всички съставни части на неговата стойност, които капиталистът е заплатил или чийто еквивалент той е хвърлил в производството. За да се запази чисто и просто самият капитал, или да бъде възпроизведен в

своите първоначални размери, тези разходи трябва да бъдат възстановени.

Стойността, която се съдържа в стоката, е равна на работното време, което струва нейното производство, а сумата на този труд се състои от заплатен и незаплатен труд. Напротив, за капиталиста производствените разходи на стоката се състоят само от онази част на определения в нея труд, която той е заплатил. Съдържащият се в стоката принадлеен труд не струва нищо на капиталиста, макар че за работника той е абсолютно също такъв труд, както и заплатеният, и макар че той по съвсем същия начин, както и заплатеният, създава стойност и влиза в стоката като елемент, образуващ стойността. Печалбата на капиталиста идва от това, че той може да продаде нещо, което не е заплатил. Принадената стойност, *resp.* (съответно. ред.) печалбата, се състои именно от излишъка на стоковата стойност над производствените разходи, т.е. от излишъка на цялата сума труд, съдържаща се в стоката, над съдържащата се в нея заплатена сума труд. Така че принадлеената стойност, откъдето и да идва, е излишък над целия авансиран капитал. Следователно този излишък се намира в такова отношение към целия капитал, което се изразява чрез дробта $\frac{m}{K}$ където K означава целия капитал. По този начин получаваме нормата на печалбата $\frac{m}{K} = \frac{m}{c+v}$ за разлика от нормата на принадлеената стойност $\frac{m}{v}$.

Отношението на принадлеената стойност към променливия капитал се нарича норма на принадлеената стойност; отношението на принадлеената стойност към целия капитал се нарича норма на печалбата. Това са две различни измерения на една и съща величина, които поради различието на мащаба изразяват същевременно различни пропорции или отношения на една и съща величина.

Превръщането на принадлеената стойност в печалба трябва да се из-

вежда от превръщането на нормата на принадлежната стойност в норма на печалба, а не обратно. И действително исторически се тръгва от нормата на печалбата. Принадената стойност и нормата на принадлежната стойност са относително невидимото, същността, която трябва да се открие по пътя на изследването, докато нормата на печалбата, следователно и формата на принадлежната стойност като печалба, се показва на повърхността на явленията.

Що се отнася до отделния капиталист, ясно е, че единственото, което го интересува, е отношението на принадлежната стойност, или на онзи излишък от стойност, с който той продава своите стоки, към целия капитал, авансиран за производството на стоката: докато определеното отношение на този излишък към отделните съставни части на капитала и неговата вътрешна връзка с тези части не само не го интересуват, но неговият интерес е да замъглява това определено отношение и тази вътрешна връзка.

Макар излишъкът на стойността на стоката над производствените ѝ разходи да възниква в непосредствения производствен процес, той се реализира само в процеса на обръщението и илюзията, че той възниква от процеса на обръщението се улеснява от обстоятелството, че в действителност, сред конкуренцията, на действителния пазар, от условията на пазара зависи дали ще се реализира този излишък или не и в каква степен ще се реализира. Не е нужно да се разяснява, че ако една стока се продава над или под нейната стойност, става само друго разпределение на принадлежната стойност, и че това друго разпределение, изменението на отношението, в което различните лица делят помежду си принадлежната стойност, с нищо не изменя нито величината, нито природата на принадлежната стойност. В действителния процес на обръщението не само се извършват превръщанията, които разгледахме в книга II, но те съвпадат с действителната конкуренция, с покупката или продажбата на стоките над или под тяхната стойност, така че за отделния капиталист реализираната от самия него принадлежната стойност в еднаква степен зависи от взаимното

надлъгване, както и от непосредствената експлоатация на труда.

В процеса на обръщението наред с работното време влиза в действие и времето на обръщението, ограничаващо съответно масата на принадлежната стойност, която може да се реализира за известен интервал време. Върху непосредствения производствен процес оказват определящо влияние и други моменти, които възникват от обръщението. И единият, и другият — и непосредственият производствен процес, и процесът на обръщението — постоянно преминават един в друг, проникват един в друг, и по този начин постоянно представят превратно своите характерни разграничителни белези. Производството на принадлежната стойност, както и на стойността изобщо, получава и процеса на обръщението, както вече посочихме, нови определения; капиталът изминава кръга на своите превръщания; най-сетне от своя, тъй да се каже, вътрешен органичен живот той влиза в отношения с външния свят, в отношения, където противостоят един на друг не капитал и труд, а, от една страна, капитал и капитал, от друга страна, индивидите, но пак просто като купувачи и продавачи; времето на обръщението и работното време се кръстосват в своите пътища и така се създава илюзията, че и двете еднакво определят принадлежната стойност; първоначалната форма, в която си противостоят един на друг капиталът и наемният труд, се замаскира от намесата на отношения, които изглеждат независими от нея; самата принадлежната стойност изглежда не като продукт на присвояване на работно време, а като излишък на продажбената цена на стоката над нейните производствени разходи, благодарение на което тези последните лесно се представят за нейна действителна *стойност* (*valeur intrinsèque*), така че печалбата изглежда като излишък на продажбената цена на стоките над тяхната същинска стойност.

Наистина в непосредствения производствен процес природата на принадлежната стойност постоянно идва до съзнанието на капиталиста, както това вече ни показва при разглеждане на принадлежната стойност неговата алчност за чуждо работно време, и т.н. Но, **първо**, самият

непосредствен производствен процес е само преходен момент, който постоянно преминава в процес на обръщение; както и последният преминава в него, така че промъкващата се с по-голяма или по-малка яснота в производствения процес догадка за източника на създавания в него доход, т.е. за природата на принадлежната стойност, се явява в най-добрия случай като момент, равносилен на представата, че реализираният излишък произлиза от независимото от производствения процес движение, възникващо от самото обръщение и принадлежащо на капитала, независимо от неговото отношение към труда. Не току-тъй дори съвременни икономисти, като Рамсей, Малтус, Сениър, Торънс и др., направо се позовават на тези явления на обръщението като доказателства, че капиталът просто в своето вещно съществуване, независимо от своето обществено отношение към труда, което само го прави капитал, бил наред с труда и независимо от труда самостоятелен източник на принадлежна стойност. — **Второ.** Под рубриката на разходите, към която работната заплата бива отнасяна съвсем по същия начин, както и цената на суровините, износването на машините и т.н., изсмукването на незаплатен труд изглежда само като спестяване в плащането по едно от перата, влизащи в разходите само като по-малко заплащане на определено количество труд; също както се пести, когато се купят по-евтино суровини или се намали износването на машините. По този начин изсмукването на принадлежен труд губи своя специфичен характер; неговото специфично отношение към принадлежната стойност се замъглява; за това силно спомага и го улеснява, както е посочено в «Капиталът», кн. I, отдел VI, обстоятелството, че стойността на работната сила е представена във форма на работна заплата.

Поради това, че всички части на капитала еднакво изглеждат като източници на стойността в повече (на печалбата), капиталистическото отношение се мистифицира.

Обаче начинът, по който принадлежната стойност посредством преминаването си през нормата на печалбата се превръща във форма на

печалба, е само по-нататъшно развитие на онова объркване между субект и обект, което става още в производствения процес. Още там видяхме как всички субективни производителни сили на труда се представят като производителни сили на капитала. От една страна, стойността, миналият труд, който господства над живия труд, се персонафицира в капиталиста; от друга страна, напротив, работникът се явява само като предметна работна сила, като стока. От това изопачено отношение по необходимост възниква още в самото просто производствено отношение съответната превратна представа, транспортирано съзнание, което чрез превръщанията и модификациите на самия процес на обръщението се развива по-нататък.

Както може да се види от школата на Рикардо, това е съвсем погрешен опит да се представят законите на нормата на печалбата непосредствено като закони на нормата на принадлежната стойност или обратно. Разбира се, в главата на капиталиста между тях няма разлика.

В израза $\frac{m}{K}$ принадлежната стойност се измерва със стойността на целия капитал, който е авансиран за нейното производство, и отчасти е изцяло изразходван в това производство, а отчасти е само използван в производството. Отношението $\frac{m}{K}$ фактически изразява степента на нарастване стойността на целия авансиран капитал; т.е. взето в съответствие с неговата вътрешна, отговаряща на неговото съдържание зависимост и природа на принадлежната стойност, то показва какво е отношението на величината, с която се изменя променливият капитал към величината на целия авансиран капитал.

Величината на стойността на целия авансиран капитал сама по себе си не се намира в никакаво вътрешно отношение към величината на принадлежната стойност или най-малко не се намира непосредствено. По своите веществени елементи целият капитал минус променливия капитал, т.е. постоянният капитал, се състои от веществените условия за осъществяване на труда — средства на труда и материал на труда. За да се реализира определено количество труд в стоки, а

следователно и да се създаде стойност, необходимо е определено количество материал на труда и средства на труда. В зависимост от специфичния характер на прибавения труд съществува определено техническо съотношение между масата на труда и масата на средствата за производство, към които трябва да се прибави този жив труд. Така че дотолкова съществува и определено съотношение между масата на принадлежната стойност, или на принадлежния труд, и масата на средствата за производство. Ако например трудът, необходим за производство на работна заплата, съставлява 6 часа всекидневно, то работникът, за да достави 6 часа принадлежен труд, за да създаде 100% принадлежна стойност, трябва да работи 12 часа. Той изразходва в тези 12 часа двойно повече средства за производство, отколкото в 6-те часа. Но от това принадлежната стойност, която той прибавя към 6-те часа, изобщо не влиза в никакво непосредствено отношение към стойността на средствата за производство, потребени в тези 6 или дори тези 12 часа. Тази стойност няма тук никакво значение; важно е само да бъде налице технически необходимата маса. Дали са евтини или скъпи суровините или средствата на труда, е съвсем безразлично, стига да притежават нужната потребителна стойност и да се намират в предписаната от техниката пропорция към живия труд, който трябва да бъде погълнат. Ако все пак аз знам, че в един час се изпридат x фунта памук, които струват a шилинга, то, разбира се, аз също знам, че в 12 часа се изпридат $12x$ фунта памук = $12a$ шилинга, и тогава аз мога да изчисля отношението на принадлежната стойност към стойността на 12-те по съвсем същия начин, както и към стойността на 6-те. Но отношението на живия труд **към стойността** на средствата за производство се явява тук само доколкото a шилинга служат като име на x фунта памук; тъй като определено количество памук има определена цена, то и обратно — определена цена може да служи за показател на определено количество памук, докато цената на памука не се измени. Ако аз знам, че за да присвоя 6 часа принадлежен труд, трябва да заставя да се работи 12 часа, следователно трябва да съм доставил памук за 12 часа, и ако аз знам цената на това коли-

чество памук, което се изисква за 12 часа, то по косвен начин се установява съотношението между цената на памука (като показател на необходимото количество) и принадлежната стойност. Обратно, от цената на суровия материал аз никога не мога да направя заключение за масата суров материал, за изпридането на която е нужен само един, а не 6 часа. Така че не съществува никакво вътрешно необходимо съотношение между стойността на постоянния капитал, а следователно и между стойността на целия капитал ($=c+v$), и принадлежната стойност.

Ако нормата на принадлежната стойност е известна и нейната величина е дадена, нормата на печалбата не изразява нищо друго освен това, което тя е в действителност: друго измерение на принадлежната стойност, нейното измерение със стойността на целия капитал, а не със стойността на онази част от капитала, от която и при размяната на която срещу труд тя непосредствено възниква. Но в действителността (т.е. в света на явленията) работата стои обратно. Принадлежната стойност е дадена, но е дадена като излишък на продажбената цена на стоката над нейните производствени разходи; при това си остава тайна откъде произлиза този излишък — дали от експлоатацията на труда в производствения процес или от измамването на купувачите в процеса на обръщението, или пък и от двете. Освен това е дадено отношението на този излишък към стойността на целия капитал, или нормата на печалбата. Изчисляването на този излишък на продажбената цена над производствените разходи по отношение стойността на целия авансиран капитал е твърде важно и естествено, тъй като посредством това действително се открива численото отношение, в което самонараства стойността на целия капитал, или се открива степента на нарастването на неговата стойност. Следователно, ако се излиза от тази норма на печалбата, то няма никаква възможност да се извлече оттук специфичното отношение между излишъка и онази част на капитала, която е изразходвана за работна заплата. В една от по-нататъшните глави ще видим какви **забавни грешки** прави

Малтус, когато се опитва, вървейки по този път, да проникне в тайната на принадлежната стойност и на нейното специфично отношение към променливата част на капитала. Напротив, нормата на печалбата като такава показва, че излишъкът се намира в еднакво отношение към еднакви по величина части на капитала, който от тази гладна точка изобщо не показва никакви вътрешни разлики освен разликата между основен и оборотен капитал. Но и тази разлика се разкрива, само защото излишъкът се изчислява по два начина. Именно, **първо**, като проста величина: като излишък над производствените разходи. При тази първа форма на излишъка целият оборотен капитал влиза в производствените разходи, докато от основния капитал в тях влиза само износването. По-нататък, **второ**: като отношение на този стойностен излишък към цялата стойност на авансирания капитал. Тук в изчислението влиза както стойността на целия основен капитал, така и стойността на оборотния. И така, оборотният капитал и в двата случая влиза по един и същи начин, докато основният капитал в единия случай влиза по друг начин, а в другия — по същия начин, както и оборотният капитал. Така разликата между оборотния и основния капитал се натрапва тук като единствена разлика.

Следователно излишъкът, ако той, изразявайки се с езика на Хегел, се отразява обратно от нормата на печалбата в самия себе си, или, иначе казано, ако излишъкът бъде по-подробно характеризирани чрез нормата на печалбата, то той се явява като излишък, който капиталът произвежда свръх своята собствена стойност всяка година или в определен период на обръщението.

Ето защо, макар че нормата на печалбата е числено различна от нормата на принадлежната стойност, докато принадлежната стойност и печалбата са всъщност едно и също нещо и са също числено равни, все пак печалбата е превърнатата форма на принадлежната стойност, форма, в която нейният произход и тайната на нейното битие са замъглени и заличени. Всъщност печалбата е форма на проява на принадлежната стойност, при това последната може да се извежда от пър-

вата само чрез анализа. В принадлежната стойност отношението между капитал и труд е оголено; в отношението между капитал и печалба — т.е. между капитал и принадлежна стойност, която се явява, от една страна, като реализиран в процеса на обръщението излишък над производствените разходи на стоката, а, от друга страна, като излишък, който получава по-близко определение чрез своето отношение към целия капитал — капиталът се явява като отношение към самия себе си, като отношение, в което той като първоначална стойностна сума се различава от новата стойност, създадена от самия него. Че той произвежда тази нова стойност във време на своето движение през производствения процес и процеса на обръщението — това се съзнава. Но как става това, сега е мистифицирано и изглежда, че произлиза от присъщи на самия капитал скрити качества.

Колкото по-нататък проследявахме процеса на нарастването на стойността на капитала, толкова повече се мистифицира капиталистическото отношение и толкова по-малко се разкрива тайната на неговия вътрешен организъм.

В този отдел нормата на печалбата се различава числено от нормата на принадлежната стойност; напротив, печалбата и принадлежната стойност се разглеждат като една и съща числена величина, само че в различна форма. В следващия отдел ще видим как отчуждаването отива по-нататък и как печалбата се изразява чрез величина, която и числено е различна от принадлежната стойност.

(горе)

ГЛАВА ТРЕТА

ОТНОШЕНИЕ НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА КЪМ НОРМАТА НА ПРИНАДЕЖНАТА СТОЙНОСТ

Както се изтъква в края на предишната глава, ние тук, както и изобщо в целия този първи отдел, приемаме, че сумата на печалбата, която се пада на даден капитал, е равна на цялата сума на принадлежната

стойност, произведена чрез този капитал за даден период на обръщение. Следователно засега се абстрахираме от това, че тази принадлежна стойност, от една страна, се разпада на различни производни форми: лихва от капитала, поземлена рента, данъци и т.н., и че, от друга страна, тя в повечето случаи не съвпада с печалбата в онзи вид, в който тази печалба се присвоява по силата на общата средна норма на печалбата, за което ще говорим във втори отдел.

Доколкото се приема, че печалбата е количествено равна на принадлежната стойност, нейната величина и величината на нормата на печалбата се определят от отношенията на простите числени величини, които са дадени или могат да бъдат определени за всеки отделен случай. Следователно изследването се движи в началото в чисто математическа област.

Ние запазваме обозначенията, употребявани в първа и втора книга. Целият капитал K се разделя на постоянен капитал c и променлив капитал v и произвежда принадлежна стойност m . Отношението на тази принадлежна стойност към авансирания променлив капитал, т.е. $\frac{m}{v}$, ние наричаме норма на принадлежната стойност и я обозначаваме с m' . Следователно $\frac{m}{v} = m'$ и затова $m = m'v$.

Ако тази принадлежна стойност се отнесе не към променливия капитал, а към целия капитал, тогава тя се нарича печалба (p), а отношението на принадлежната стойност m към целия капитал K , т.е. $\frac{m}{K}$, се нарича норма на печалбата p' . По този начин получаваме:

$$p' = \frac{m}{K} = \frac{m}{c+v};$$

ако на мястото на m поставим намерената по-горе негова величина $m'v$, то ще получим:

$$p' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c+v},$$

което уравнение може да се изрази и в пропорцията:

$$p':m' = v:K$$

т.е. нормата на печалбата се отнася към нормата на принадлежната стойност, както променливия капитал към целия капитал.

От тази пропорция следва, че p' (нормата на печалбата), е винаги по-малка от m' (нормата на принадлежната стойност), защото v (променливият капитал), е винаги по-малък от K , от сумата $v+c$, променливия плюс постоянния капитал; с изключение на единствения, практически невъзможен случай, когато $v=K$, когато следователно капиталистът съвсем не авансира нито постоянен капитал, нито средства за производство, а само работна заплата.

В нашето изследване трябва между другото да се обърне внимание още на редица други фактори, които влияят определящо върху величината на c , v и m и затова заслужават да бъдат накратко споменати.

Първо, стойността на парите. Нея можем да приемем навсякъде като постоянна.

Второ, оборотът. Този фактор ние оставяме засега настрана, защото неговото влияние върху нормата на печалбата ще се изследва в една от следващите глави. {Тук ние предварително ще споменем само един пункт, а именно, че формулата $p' = m' \frac{v}{K}$ е строго правилна само за един оборот на променливия капитал, но че можем да я направим правилна и за годишния оборот, ако вместо m' (простата норма на принадлежната стойност), поставим $m'n$ (годишната норма на принадлежната стойност), при което n означава броя на оборотите на променливия капитал в продължение на една година (вж. «Капиталът», кн. II, гл. XVI, 1). Ф. Е.}

Трето, трябва да се вземе под внимание **производителността на труда**, влиянието на която върху нормата на принадлежната стойност е

подробно изследвано в «Капиталът», кн. I, отдел IV. Но тя може да оказва и пряко влияние върху нормата на печалбата поне за отделен капитал, ако, както е изследвано в «Капиталът», кн. I, глава X, с. 280—281, този отделен капитал работи с по-голяма производителност от обществено средната, доставя продукти със стойност, по-ниска от обществено средната стойност на стоки и поради това реализира допълнителна печалба. Но този случай оставяме тук настрана, тъй като и в този отдел все още приемаме, че стоките се произвеждат при обществено нормални условия и се продават по своите стойности. Следователно при всеки отделен случай ние излизаме от предпоставката, че производителността на труда си остава постоянна. В действителност капиталът, вложен в известен отрасъл на промишлеността, по своя стойностен състав, т.е. определено отношение на променливия към постоянния капитал, всеки път изразява определена степен на производителността на труда. Следователно, ако това отношение се изменя не поради същата причина, както простото изменение на стойността на веществените съставни части на постоянния капитал или както изменението на работната заплата, то и производителността на труда трябва да претърпи изменение, и затова ще имаме доста често възможност да наблюдаваме, че измененията, които се извършват с факторите c , v и m , предполагат същевременно и изменения в производителността на труда.

Същото важи и за трите останали фактора: *продължителността на работния ден, интензивността на труда и работната заплата*. Тяхното влияние върху масата и нормата на принадлежната стойност е подробно изследвано в първа книга. И тъй, ясно е, че макар за опростяване на работата и да излизаме винаги от предпоставката, че тези три фактора си остават постоянни, все пак измененията, които се извършват с v и m , могат да съдържат изменения във величината на тези три определящи ги момента. Тук трябва само накратко да се припомни, че действието на работната заплата върху величината на принадлежната стойност и върху размера на нормата на принадлежната

стойност е обратно на действието на продължителността на работния ден и на интензивността на труда; че повишаването на работната заплата намалява принадлежната стойност, докато удължаването на работния ден и повишаването на интензивността на труда я увеличават.

Ако приемем например, че един капитал 100% с 20 работници при десетчасов труд и при обща седмична заплата 20 произвежда принадлежна стойност 20, то ще получим:

$$80_c + 20_v + 20_m; m' = 100\%, p' = 20\%.$$

Ако работният ден бъде удължен на 15 часа без повишаване на работната заплата, с това цялата произведена от 20-те работници стойност ще се увеличи от 40 на 60 (10:15 = 40:60); тъй като v (заплатената работна заплата), си остава същата, то принадлежната стойност се повишава от 20 на 40 и получаваме:

$$80_c + 20_v + 40_m; m' = 200\%, p' = 40\%.$$

Ако, от друга страна, при десетчасов труд работната заплата спадне от 20 на 12, ще имаме също, както и отначало, цялата новопроизведена стойност 40, но сега тя ще се разпредели по друг начин: v намалява на 12 и затова дава за m остатък 28. Следователно получаваме:

$$80_c + 12_v + 28_m; m' = 233\frac{1}{3}\%, p' = \frac{28}{92} = 30\frac{10}{23}\%.$$

И така, виждаме, че както удълженият работен ден (или съответната повишена интензивност на труда), така и понижаването на работната заплата повишава масата, а оттам и нормата на принадлежната стойност; обратно, повишаването на работната заплата при равни други условия би понижило нормата на принадлежната стойност. Следователно, ако v нараства поради повишаване на работната заплата, това изразява не увеличено, а само по-скъпо заплатено количество труд; m' и p' не се повишават, а се понижават.

Още тук вече се вижда, че измененията в работния ден, интензивността на труда и в работната заплата не могат да настъпят без едновременно изменение във v и m и в отношението между тях, а оттам и в p' , в отношението на m към $c+v$ (към целия капитал); и също така е ясно, че измененията в отношението на m към v също предпоставят промяна поне в едно от току-що споменатите три условия на труда.

В това именно се проявява особеното органично отношение на променливия капитал към движението на целия капитал и към нарастването на неговата стойност, както и разликата между него и постоянния капитал. Постоянният капитал, доколкото се отнася за образуването на стойност, е важен само поради стойността, която притежава; при това за образуването на стойността е съвсем безразлично дали един постоянен капитал от 1500 ф.ст. представлява, да речем, 1500 тона желязо по 1 ф.ст., или 500 тона желязо по 3 ф.ст. Количеството на действителните вещества, в които е представена стойността на постоянния капитал, е съвсем без значение за образуването на стойността и за нормата на печалбата, която се изменя в обратна посока спрямо тази стойност, в каквото и отношение да се намира увеличението или намалението на стойността на постоянния капитал към масата на веществените потребителни стойности, в които той е представен.

Съвсем иначе стои въпросът с променливия капитал. Тук е важна преди всичко не стойността, която той притежава, не трудът, който е предметен в него, а стойността като прост показател на целия труд, който променливият капитал привежда в движение и който не е изразен в променливия капитал; разликата между целия този труд и труда, който е изразен в самия променлив капитал и следователно е заплатен труд, или онази част от този труд, която създава принадена стойност, се оказва тъкмо толкова по-голяма, колкото по-малък е трудът, съдържащ се в самия променлив капитал. Нека работният ден от 10 часа да е равен на десет шилинга = десет марки. Ако необ-

ходимият труд, възстановяващ работната заплата, т.е. променливия капитал, е = 5 часа = 5 шилинга, то принадлежният труд е = 5 часа и принадлежната стойност = 5 шилинга; ако необходимият труд е = 4 часа = 4 шилинга, то принадлежният труд е = 6 часа и принадлежната стойност = 6 шилинга.

И така, щом величината на стойността на променливия капитал престане да бъде показател на масата на труда, която той привежда в движение, и, напротив, изменя се дори и мярката на този показател, то заедно с това и нормата на принадлежната стойност се изменя в противоположна посока и обратно пропорционално.

Сега преминаваме към това, да приложим горното уравнение на нормата на печалбата $p' = m' \frac{v}{K}$ към различните възможни случаи. Ние ще изменяме значението на отделните фактори в $m' \frac{v}{K}$ един след друг и ще определяме влиянието на тези изменения върху нормата на печалбата. Така ще получим различни серии от случаи, в които можем да видим или последователни изменения на условията за действие на един и същи капитал, или пък различни, паралелно съществуващи в едно и също време капитали, взети за сравнение, например капитали в различни отрасли на промишлеността или в различни страни. Затова, ако разбирането на някои от нашите примери като примери на последователни по време състояния на един и същ капитал се стори изкуствено или практически невъзможно, то това възражение ще отпадне, щом погледнем на тях като на сравнение между независими капитали,

И така, ние разделяме произведението $m' \frac{v}{K}$ на двата му множителя m' и $\frac{v}{K}$; най-напред ще вземем m' като постоянна величина и ще изследваме влиянието на възможните изменения на $\frac{v}{K}$; след това ще приемем, че дробта $\frac{v}{K}$ е постоянна величина, и ще заставим m' да

претърпи възможните изменения; най-сетне ще приемем, че всички фактори се изменят, и с това ще изчерпим всички случаи, от които могат да бъдат изведени закони, отнасящи се до нормата на печалбата.

I. m' НЕ СЕ ИЗМЕНЯ, $\frac{v}{K}$ СЕ ИЗМЕНЯ

За този случай, който обхваща няколко частни случая, може да се състави обща формула. Ако имаме два капитала: K и K_1 със съответни променливи съставни части v и v_1 , с обща за двете норми на принадлежната стойност m' и норми на печалбата p' и p'_1 , то

$$p' = m' \frac{v}{K}; \quad p'_1 = m' \frac{v_1}{K_1}$$

Ако сега определим отношението между K и K_1 , както и между v и v_1 , ако приемем например, че значението на дробта $\frac{K_1}{K} = E$, а на дробта $\frac{v_1}{v} = e$, то $K_1 = EK$ и $v_1 = ev$. Ако поставим сега в предишното уравнение получените по този начин величини за p' , K_1 и v_1 ще получим:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}$$

Но от предишните две уравнения можем да изведем и още една формула, като ги превърнем в следната пропорция:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K_1} = \frac{v}{K} : \frac{v_1}{K_1}$$

Тъй като големината на дробта не се изменя, ако умножим или разделим числителя и знаменателя с едно и също число, можем да сведем $\frac{v}{K}$ и $\frac{v_1}{K_1}$ към процентни числа, т.е. да приемем, че и K и K_1 са = 100. Тогава ще имаме $\frac{v}{K} = \frac{v}{100}$ и $\frac{v_1}{K_1} = \frac{v_1}{100}$ и можем да махнем знаменателите в горната пропорция; получаваме:

$$p' : p'_1 = v : v_1; \text{ или:}$$

при два произволно взети капитала, които функционират с равна норма на принадлежната стойност, нормите на печалбата се отнасят една към друга както променливите части на капитала, взети в процентно отношение, към съответните цели капиталите.

Тези две формули обхващат всички случаи на измененията на $\frac{v}{K}$.

Преди да изследваме тези случаи поотделно, още една забележка. Тъй като K е сбор от c и v (от постоянния и променливия капитал), и тъй като нормата на принадлежната стойност подобно на нормата на печалбата се изразява обикновено в проценти, то изобщо е удобно да се приеме, че сборът $c+v$ е също равен на сто, т.е. да се изразят c и v в проценти. За определянето, разбира се, не на масата, а на нормата на печалбата е безразлично дали ще кажем: капиталът от 15 000, от които 12 000 постоянен и 3000 променлив капитал, произвежда принадлежна стойност 3000, или пък ще сведем този капитал към проценти:

$$\begin{aligned} 15\,000\,K &= 12\,000_c + 3000_v (+3000_m) \\ 100\,K &= 80_c + 20_v (+20_m). \end{aligned}$$

И в двата случая нормата на принадлежната стойност $m' = 100\%$, нормата на печалбата = 20%.

Същото е, когато сравняваме един с друг два капитала, например когато с предходния сравним друг капитал:

$$\begin{aligned} 12\,000\,K &= 10\,800_c + 1200_v (+1200_m) \\ 100\,K &= 90_c + 10_v (+10_m). \end{aligned}$$

където и в двата случая $m' = 100\%$, $p' = 10\%$ и където сравнението с предходния капитал се оказва много по-нагледно в процентна форма.

Напротив, ако имаме предвид изменения, които стават с един и същи капитал, то само в редки случаи можем да използваме процентната

форма, защото тя почти винаги заличава тези изменения. Ако от процентната форма:

$$80_c + 20_v + 20_m$$

капиталът преминава към процентна форма:

$$90_c + 10_v + 10_m,$$

то не се вижда дали изменилият се процентен състав 90_c+10_v е възникнал поради абсолютно намаление на v или поради абсолютно увеличение на c , или пък поради едното и другото. За тази цел трябва да разполагаме с абсолютни числени величини. Но при изследване на предстоящите отделни случаи на изменения всичко се свежда до това, как са станали тези изменения: дали 80_c+20_v са се превърнали в 90_c+10_v по такъв начин, че например $12\ 000_c+3\ 000_v$ поради увеличение на постоянния капитал при неизменен променлив капитал са се превърнали в $27\ 000_c+3\ 000_v$ (в проценти 90_c+10_v) или пък те са приели тази форма поради намаление на променливия капитал при неизменен постоянен капитал, т.е. поради преминаване в $12\ 000_c+1\ 333\frac{1}{3}_v$ (в проценти също така 90_c+10_v), или, най-сетне, поради изменение на двете събираеми, например $13\ 500_c+1\ 500_v$ (в проценти пак 90_c+10_v). Ние трябва последователно да разгледаме именно всички тези случаи и поради това ще ни се наложи да се откажем от удобствата на процентната форма или да прибъгваме към нея на второ място.

1) m' и K не се изменят, v се изменя

Ако v изменя своята величина, K може да остане неизменено само поради това, че другата съставна част на K , именно постоянният капитал c , изменя своята величина със същата сума, както v в противоположна посока. Ако K е първоначално $= 80_c+20_v = 100$, а след това v се намали на 10, то K може да остане $= 100$ само при условие, че c се увеличава на 90; $90_c+10_v = 100$. Изобщо, ако v се превръща във v'

d , във v , увеличено или намалено с d , то, за да се изпълнят условията на разглеждания случай, c трябва да се превърне в $c \mp d$, трябва да се измени със същата сума, но в противоположна посока.

Също така при неизменена норма на принадлежната стойност m' , но при изменен променлив капитал v , масата на принадлежната стойност m трябва да се измени, тъй като $m = m'v$, а в $m'v$ единият множител, именно v , е изменил своята величина.

Освен първоначалното уравнение:

$$p' = m \frac{v}{K}$$

предпоставките на нашия случай дават чрез изменение на v и второ уравнение:

$$p'_1 = m' \frac{v_1}{K_1}$$

в което v е преминало във v_1 , а p'_1 . т.е. получената се в резултат на това изменена норма на печалбата, трябва да бъде намерена. Тя се определя със съответната пропорция:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K} = v : v_1$$

Или, при неизменна норма на принадлежната стойност и неизменен цял капитал първоначалната норма на печалбата се отнася към нормата на печалбата, възникнала в резултат от изменението на променливия капитал, както първоначалният променлив капитал се отнася към изменения.

Ако капиталът е бил първоначално както по-горе:

- I. $15\,000 K = 12\,000_c + 3000_v (+3000_m)$, а сега е
- II. $15000 K = 13\,000_c + 2000_v (+2000_m)$, то и в двата случая $K = 15\,000$ и $m' = 100\%$, а нормата на печалбата при I, 20% , се отнася към нормата на печалбата при II, $13\frac{1}{2}\%$, както променливият капитал при I,

3000, се отнася към променливия капитал при II, 2000, следователно $20\%:13\frac{1}{3}\%=3000:2000$.

Променливият капитал може или да се увеличи, или да се намали. Да вземем най-напред един пример, когато той се увеличава. Нека капиталът да е първоначално съставен и да функционира по следния начин:

$$\text{I. } 100_c + 20_v + 10_m; \mathbf{K}=120, \mathbf{m}'=50\%, \mathbf{p}'=8\frac{1}{3}\%.$$

Нека сега променливият капитал се увеличи на 30; тогава, съгласно предпоставката, че целият капитал си остава неизменен =120, постоянният капитал трябва да се намали от 100 на 90. Произведената принадена стойност при същата норма на принадена стойност от 50% трябва да се увеличи на 15. Следователно получаваме:

$$\text{II. } 90_c + 30_v + 15_m; \mathbf{K}=120, \mathbf{m}'=50\%, \mathbf{p}'=12\frac{1}{2}\%.$$

Най-напред да тръгнем от предположението, че работната заплата не се е изменила. Тогава и другите фактори на нормата на принадлежната стойност — работният ден и интензивността на труда — също трябва да останат неизменени. Следователно увеличението на v (от 20 на 30) може да е в смисъл, че се използват с $\frac{1}{2}$ повече работници. В такъв случай и цялата новопроизведена от тях стойност също се увеличава с $\frac{1}{2}$ (от 30 на 45), и се разпределя, както и преди, $\frac{2}{3}$ за работна заплата и $\frac{1}{3}$ за принадена стойност. Но едновременно с увеличението на броя на работниците се е намалил постоянният капитал, стойността на средствата за производство, от 100 на 90. Така че е на лице случай на намаляваща производителност на труда, свързан с едновременно намаление на постоянния капитал; възможен ли е икономически този случай?

В земеделието и добивната промишленост, където би било лесно да се разбере едно намаление на производителността на труда, а следователно и едно увеличение на броя на заетите работници, този

процес — в рамките на капиталистическото производство и върху неговата база — е свързан не с намаление, а с увеличение на постоянния капитал. Дори ако споменатото намаление на c би зависило само от понижение на цената, отделният капитал само при съвсем изключителни обстоятелства би могъл да извърши прехода от I към II. Но по отношение на два независими капитала, които са вложени в различни страни или в различни отрасли на земеделието или на добивната промишленост, не би имало нищо чудно, ако в единия случай биха се използвали повече работници (а следователно и по-голям променлив капитал), които работят с по-малко ценни или по-оскъдни средства за производство, отколкото в другия случай.

Ако пък отхвърлим предпоставката, че работната заплата остава неизменна и обясним повишаването на променливия капитал от 20 на 30 с увеличаването на работната заплата с $\frac{1}{2}$, то ще имаме съвсем друг случай. Същият брой работници — да кажем 20 работници — продължават да работят със същото или незначително намалено количество средства за производство. Ако работният ден остава неизменен, например 10 часа, то цялата новопроизведена стойност също остава неизменена, както и преди, тя е $= 30$. Но тези 30 ще бъдат изцяло употребени, за да се възстанови авансираният променлив капитал $= 30$; принадлежната стойност би изчезнала. Но ние бяхме приели, че нормата на принадлежната стойност е постоянна, т.е. както и при I си остава $= 50\%$. Това е възможно само ако работният ден се удължи с $\frac{1}{2}$ (на 15 часа). Тогава 20-те работници биха произвели за 15 часа обща стойност 45 и всички условия биха били изпълнени:

$$\text{II. } 90_c + 30_v + 15_m; \mathbf{K} = 120, \mathbf{m}' = 50\%, \mathbf{p}' = 12\frac{1}{3}\%.$$

В този случай тези 20 работници не се нуждаят от повече средства на труда, оръдия, машини и т.н., отколкото в случай I; ще трябва да се увеличи с $\frac{1}{2}$ само количеството на суровия материал или на спомагателните материали. Следователно при спадане на цените на тези материали преходът от I към II съгласно нашите предпоставки би

бил икономически допустим дори за отделен капитал. И капиталистът би бил поне отчасти обезщетен за загубата, която би могъл да понесе поради понижаване стойността на неговия постоянен капитал, чрез повишаване на печалбата.

Да приемем сега, че променливият капитал не се увеличава, а се намалява. Тогава е достатъчно само да преобърнем нашия горен пример, да вземем II за първоначален капитал и да преминем от II към I.

II. $90_c + 30_v + 15_m$ се превръща тогава в:

I. $100_c + 20_v + 10_m$, и ясно е, че в резултат на това разместване не се изменя нищо в условията, регулиращи съответните норми на печалбата и тяхното взаимоотношение.

Ако v се намали от 30 на 20 поради това, че при нарастване на постоянния капитал броят на заетите работници се намали с $\frac{1}{3}$, то ще имаме нормален случай на съвременната промишленост: повишаваща се производителност на труда, овладяване на по-големи маси средства за производство от по-малък брой работници. Че такова движение е по необходимост свързано с едновременно настъпващо спадане на нормата на печалбата, ще се види в третия отдел на тази книга.

Но ако v се намали от 30 на 20 поради това, че е зает предишният брой работници, но при по-ниска работна заплата, то при неизменен работен ден цялата новопроизведена стойност би си останала, както и преди, $= 30_v + 15_m = 45$; тъй като v се е намалил на 20, то принадлежната стойност би се увеличила на 25, нормата на принадлежната стойност — от 50% на 125%, което би противоречило на нашата предпоставка. За да се спазят условията на нашия случай, принадлежната стойност при норма 50% трябва, напротив, да спадне на 10, а следователно и цялата новопроизведена стойност — от 45 на 30, а това е възможно само при намаляване на работния ден с $\frac{1}{3}$. Тогава получаваме, както по-горе:

$$100_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, p' = 8\frac{1}{3}\%.$$

Разбира се, не е нужно да се споменава, че такова намаляване на работното време при спадане на работната заплата на практика не би се случило. Впрочем това засега е безразлично. Нормата на печалбата е функция от няколко променливи и ако искаме да узнаем как влияят тези променливи върху нормата на печалбата, трябва последователно да изследваме отделното влияние на всяка една от тях, безразлично дали такова изолирано влияние по отоншение на един и същ капитал е допустимо икономически или не.

2) m' не се изменя, v се изменя,
 K се изменя вследствие изменение на v .

Този случай се различава от предходния само по степента. Вместо c да намалява или увеличава с толкова, с колкото v се увеличава или намалява, c си остава тук неизменно. Но при съвременните условия на едрата промишленост и селското стопанство променливият капитал е само относително малка част от целия капитал и затова намаляването или нарастването на последния, до колкото то се определя от измененията на първия, е също така относително малко. Ако вземем за изходна точка пак същия капитал:

I. $100_c + 20_v + 10_m; K = 120, m' = 50\%, p' = 8\frac{1}{3}\%.$

то той би се превърнал например във:

II. $100_c + 30_v + 15_m; K = 130, m' = 50\%, p' = 11\frac{7}{13}\%.$

Противоположният случай на намаляване на променливия капитал би се онагледил пак чрез обратно преминаване от II към I.

Икономическите условия биха били в съществената си част същите, както и в предходния случай, поради което не е нужно да бъдат повторно излагани. Преминаването от I към II предполага намаляване на производителността на труда наполовина; за да се справи със 100_c , трудът във II трябва да се увеличи с $\frac{1}{2}$ в сравнение с I. Този случай

може да се срещне в земеделieto *9).

Но докато в предходния случай целият капитал си оставаше неизменен, защото постоянният капитал се превръщаше в променлив или, обратно, тук, при увеличаване на променливата част се ангажира допълнителен капитал, а при намаляване на променливата част се освобождава част от прилагания досега капитал.

3) m' и v не се изменят, c , а поради това и K се изменят.

В този случай уравнението:

$$p' = m' \frac{v}{K} \text{ се изменя в: } p'_1 = m' \frac{v}{K_1}$$

и зачертаването на множителите от двете страни довежда до пропорцията:

$$p'_1 : p' = K : K_1;$$

при равни норми на принадлежна стойност и при равни променливи части на капитала нормите на печалбата са обратно пропорционални на целите капитали.

Ако имаме например три капитала или три различни състояния на един и същи капитал:

- I. $80_c + 20_v + 20_m$; $K=100$, $m'=100\%$, $p'=20\%$;
 - II. $100_c + 20_v + 20_m$; $K=120$, $m'=100\%$, $p'=16\frac{2}{3}\%$;
 - III. $60_c + 20_v + 20_m$; $K=80$, $m'=100\%$, $p'=25\%$,
- то се получават такива отношения:
 $20\% : 16\frac{2}{3}\% = 120 : 100$ и $20\% : 25\% = 80 : 100$.

Дадената по-рано обща формула на измененията на $\frac{v}{K}$ при неизменяща се m' беше следната:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK};$$

сега тя се превръща в:

$$p'_1 = m' \frac{v}{EK},$$

тъй като v не се изменя, и поради това множителят $e = \frac{v_1}{v}$ става тук $= 1$.

Тъй като $m'v = m$, на масата на принадлежната стойност, и тъй като m' и v остават неизменни, то и m не се засяга от изменението на K ; масата на принадлежната стойност остава същата, както и преди това изменение.

Ако c спаднеше на нула, то p' би било $= m'$, т.е. нормата на печалбата би била равна на нормата на принадлежната стойност.

Изменението на c може да възникне или само поради изменение на стойността на веществените елементи на постоянния капитал, или поради изменение на техническия състав на целия капитал, следователно поради изменение на производителността на труда в съответния отрасъл на производството. В последния случай повишаването на производителността на обществения труд, което зависи от развитието на едрата промишленост и на селското стопанство, би водило до последователно преминаване (в току-що приведения пример) от III към I и от I към II. Онова количество труд, което се заплаща с 20 и произвежда стойност 40, би се справяло отначало с една маса средства на труда на стойност 60; при повишаване на производителността и неизменяща се стойност масата на употребяваните вече средства на труда би се увеличила отначало на 80, а след това на 100. Обратната последователност би намалила производителността; същото количество труд би било в състояние да приведе в движение по-малко средства за производство, производството би се намалило, както това може да се случи в земеделието, минното дело и т.н.

Пестенето на постоянен капитал повишава, от една страна, нормата на печалбата, а, от друга — освобождава капитал, следователно то е

важно за капиталистите. По-късно (в глава V и VI на този том. ред.) ще изследваме по-подробно този пункт, както и влиянието на изменението на цената на елементите на постоянния капитал, особено на суровините.

И тук отново проличава, че изменението на постоянния капитал действа еднакво върху нормата на печалбата, безразлично дали това изменение е предизвикано от увеличаване или намаляване на веществените съставни части на c или само от изменение на тяхната стойност.

4) m' не се изменя, а всички v , c и K се изменят.

В този случай остава в сила горната обща формула на изменената норма на печалбата:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}.$$

От нея следва, че при неизменена норма на принадлежната стойност:

a) Нормата на печалбата спада, ако E е по-голямо от e , т.е. ако постоянният капитал се увеличава така, че целият капитал нараства относително по-бързо, отколкото променливият капитал. Ако капитал от $80_c + 20_v + 20_m$ премине в структурата $170_c + 30_v + 30_m$, то m' ще остане $= 100\%$, но $\frac{v}{K}$ пада от $\frac{20}{100}$ на $\frac{30}{200}$, въпреки че както v , така и K са се увеличили, и нормата на печалба пада съответно от 20% на 15% .

b) Нормата на печалбата остава неизменна само ако $e = E$, т.е. ако дробта $\frac{v}{K}$ при привидно изменение запазва предишната си стойност, т.е. ако числителят и знаменателят бъдат умножени или разделени на едно и също число. $80_c + 20_v + 20_m$ и $160_c + 40_v + 40_m$ имат очевидно една и съща норма на печалба — 20% , защото m' остава $= 100\%$, а $\frac{v}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ и в двата примера има едно и също значение.

с) Нормата на печалбата се повишава, ако e е по-голямо от E , т.е. ако променливият капитал нараства относително по-бързо от целия капитал. Ако $80_c+20_v+20_m$ се превръща в $120_c+40_v+40_m$, то нормата на печалба се повишава от 20% на 25%, защото m' не се е изменило, а $\frac{v}{K} = \frac{20}{100}$ се е увеличило на $\frac{40}{160}$, от $\frac{1}{5}$ на $\frac{1}{4}$.

При изменение на v и K в едно и също направление бихме могли да представим това изменение на величините по такъв начин, като че и двете до известна граница се изменят в една и съща пропорция, така че до тази граница $\frac{v}{K}$ си остава неизменно. Отвъд тази граница би започнала да се изменя само едната от двете величини и по този начин ще сведем този по-сложен случай към един от предходните, по-простите.

Ако например $80_c+20_v+20_m$ преминава в $100_c+30_v+30_m$, то при това изменение отношението на v към c , а следователно и към K ще остава неизменно чак докато бъде достигнато $100_c+25_v+25_m$. Следователно дотогава и нормата на печалбата остава незасегната от изменението. Така че можем да приемем сега като изходен пункт $100_c+25_v+25_m$; намираме, че v се е увеличило от 5, на 30, а поради това и K се увеличава от 125 до 130 и следователно получаваме втория случай — случая на простото изменение на v и на предизвиканото от него изменение на K . Нормата на печалба, която първоначално беше 20%, се повишава поради това прибавяне на 5, при същата норма на принадлежна стойност на $23\frac{1}{13}\%$.

Също такова свеждане към по-прост случай би могло да стане дори ако v и K изменят своята величина в противоположна посока. Ако бихме тръгнали пак например от $80_c+20_v+20_m$ и бихме се постарали да преминем към формата $110_c+10_v+10_m$, то при изменение на $40_c+10_v+10_m$ нормата на печалбата би останала отначало същата, а именно 20%. В резултат на прибавяне към тази междинна форма на 70_c нормата на печалбата ще спадне на $8\frac{1}{3}\%$. Следователно и този

случай сведохме към случая на изменение на една единствена променлива, именно на c .

Така едновременното изменение на v , c и K не създава нови положения и в последна сметка винаги довежда до случай, когато се изменя само единият фактор.

Дори единственият още останал случай е фактически вече изчерпан, именно случаят, когато v и K запазват числено предишната си величина, но техните веществени елементи изменят стойността си, т.е. когато следователно v показва изменено количество на приведен в движение труд, а c — изменено количество на приведени в движение средства за производство.

В $80_c + 20_v + 20_m$ нека 20_v представляват първоначално работната заплата на 20 работници по 10 работни часа на ден. Нека работната заплата на всеки един се повиши от 1 на $1\frac{1}{4}$. Тогава 20_v заплащат не 20, а само 16 работници. Но ако тези 20 работници за 200 работни часа произвеждаха стойност, равна на 40, то 16-те при 10 часа на ден, т.е. общо за 160 работни часа, ще произведат стойност, равна само на 32. След приспадането на 20_v за работна заплата от 32 ще остане само 12 за принадлежна стойност; нормата на принадлежната стойност би се намалила от 100% на 60%. Но тъй като съгласно предпоставката нормата на принадлежната стойност трябва да остане неизменна, то работният ден трябва да бъде удължен с $\frac{1}{4}$, т.е. от 10 на $12\frac{1}{2}$ часа; ако 20 работници при десет часа на ден = 200 работни часа произвеждат стойност, равна на 40, то 16 работници при $12\frac{1}{4}$ часа на ден = 200 ще произведат същата стойност и капиталът $80_c + 20_v$ би произвел, както и преди, принадлежна стойност, равна на 20.

Обратно: ако работната заплата се намали така, че 20_v образуват работна заплата на 30 работници, то m' може да остане неизменно само ако работният ден намалее от 10 на $6\frac{2}{3}$ часа. $20 \times 10 = 30 \times 6\frac{2}{3} = 200$ работни часа.

Доколко при тези противоположни предположения паричният израз на стойността на c може да остане неизменен, макар то и да представлява количеството на средствата за производство, което се е изменило съответно на изменилите се отношения, това е вече разгледано по същество по-горе. В своя чист вид този случай е допустим само като крайно изключение.

Що се отнася до такова изменение на стойността на елементите c , което увеличава или намалява тяхната маса, но оставя неизменна сумата на стойността c , щом не влече след себе си изменения във величината на v , то не засяга нито нормата на печалбата, нито нормата на принадлежната стойност.

С това изчерпахме всички възможни случаи на изменения на v , c и K в нашето уравнение. Видяхме, че при неизменна норма на принадлежната стойност нормата на печалбата може да намалява, да остава неизменна или да нараства, тъй като най-незначителното изменение в отношението на v към c , съответно към K , е достатъчно, за да измени и нормата на печалбата.

По-нататък става ясно, че при изменение на v винаги идваме до една граница, когато неизменяемостта на m' става икономически невъзможна. Тъй като всяко едностранчиво изменение на c също трябва да стигне граница, когато v не може повече да остане неизменно, то се оказва, че за всички възможни изменения на $\frac{v}{K}$ съществуват граници, отвъд които m' също трябва да започне да се изменя. Това взаимодействие между различните променливи на нашето уравнение ще изпъкне още по-ясно при изследване на измененията на m' , към което сега и преминаваме.

II. m' СЕ ИЗМЕНЯ.

Общата формула на нормите на печалбата при различни норми на принадлежната стойност — безразлично дали $\frac{v}{K}$ остава неизменно или

също се изменя — ще се получи, ако превърнем уравнението:

$$p' = m' \frac{v}{K}$$

в другото уравнение:

$$p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{K_1}$$

където p'_1 , m'_1 , v_1 и K_1 означават изменилите се величини p' , m' , v и K . Тогава получаваме:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K_1}$$

а оттук:

$$p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{K}{K_1} \times p'$$

1) m' се изменя, $\frac{v}{K}$ не се изменя. Така получаваме уравненията:

$$p' = m' \frac{v}{K}; p'_1 = m'_1 \frac{v}{K},$$

в които $\frac{v}{K}$ има еднаква величина. Затова получаваме отношението:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Нормите на печалбата на два капитала с еднакъв състав се отнасят помежду си както и съответните норми на принадлежната стойност. Тъй като в дробта $\frac{v}{K}$ са важни не абсолютните величини на v и K , а само *отношението* между тях, това се отнася до всички капитали с еднакъв състав, независимо от това, каква е тяхната абсолютна величина.

$$\begin{aligned} &80_c + 20_v + 20_m; K=100, m'=100\%, p'=20\% \\ &160_c + 40_v + 20_m; K=200, m'=50\%, p'=10\% \\ &100\% : 50\% = 20\% : 10\% \end{aligned}$$

Ако абсолютните величини v и K и в двата случая са еднакви, то освен това и нормите на печалба се отнасят помежду си както масите на принадлежната стойност:

$$p' : p_1' = m'v : m_1'v = m : m_1.$$

Например:

$$\begin{aligned} &80_c + 20_v + 20_m; m' = 100\%, p' = 20\% \\ &80_c + 20_v + 20_m; m' = 50\%, p' = 10\% \\ &20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_m : 10_m. \end{aligned}$$

Сега е ясно, че при капитали с еднакъв състав — еднакъв абсолютно или в процентни числа — нормите на принадлежната стойност могат да бъдат различни, само ако е различна или работната заплата, или продължителността на работния ден, или интензивността на труда. В трите случая:

- I. $80_c + 20_v + 20_m; m' = 50\%, p' = 10\%$,
- II. $80_c + 20_v + 20_m; m' = 100\%, p' = 20\%$,
- III. $80_c + 20_v + 40_m; m' = 200\%, p' = 40\%$,

цялата новопроизведена стойност възлиза при I на 30 ($20_v + 10_m$), при II — 40, при III — 60. Това е могло да стане по три начина.

Първо, ако работната заплата е различна, следователно ако 20_v във всеки отделен случай изразява нееднакъв брой работници. Да приемем, че при I са заети 15 души работници по 10 часа при работна заплата $1\frac{1}{3}$ ф.ст. и че те произвеждат стойност от 30 ф.ст., от които 20 ф.ст. възстановяват работната заплата, а 10 ф.ст. остават за принадлежната стойност. Ако работната заплата намалее на 1 ф.ст., то могат да бъдат заети в продължение на 10 часа 20 работници; тогава те произвеждат стойност от 40 ф.ст., от които 20 ф.ст. за работна заплата и 20 ф.ст. за принадлежната стойност. Ако работната заплата намалее още повече (на $\frac{2}{3}$ ф.ст.), то могат да бъдат заети 30 души работници по 10 часа; те произвеждат стойност от 60 ф.ст., от които след спада-

нето на 20 ф.ст. за работна заплата ще останат още 40 ф.ст. за принадлежна стойност.

Този случай: неизменен в процентно отношение състав на капитала, неизменящ се работен ден, неизменяща се интензивност на труда, изменение на нормата на принадлежната стойност, предизвикано от изменение на работната заплата, е единственият случай, при който се оправдава предположението на Рикардо:

«Печалбата ще бъде висока или ниска в точно съответствие с това, дали работната заплата ще бъде ниска или висока» («Principles of Political Economy etc.», ch.I, s.III, p.18. Works of D. Ricardo, ed. by Macculloch 1852).

Или, **второ**, ако интензивността на труда е различна. Тогава например 20 души работници при еднакви средства на труда при 10 работни часа на ден произвеждат на ден при I — 30, при II — 40, при III — 60 броя от определена стока, всеки брой от която освен стойността на употребените за него средства за производство е нова стойност от 1 ф.ст. Тъй като при всеки случай 20 броя = 20 ф.ст. възстановяват работната заплата, то за принадлежна стойност остават при I — 10 броя = 10 ф.ст., при II — 20 броя = 20 ф.ст., при III — 40 броя = 40 ф.ст.

Или, **трето**, ако работният ден има различна продължителност. Ако 20 работника при еднаква интензивност на труда работят при I девет, при II дванадесет, при III осемнадесет часа на ден, то целият техен продукт 30:40:60 е в същото отношение, както 9:12:18, и тъй като работната заплата при всеки случай е = 20, то за принадлежна стойност пак остава 10, съответно 20 и 40.

И така повишаването или понижаването на работната заплата действа в обратна посока, повишаването или понижаването на интензивността на труда и удължаването или намаляването на работния ден действат в една и съща посока върху равнището на нормата на принадлежната стойност, а поради това, при неизменност на $\frac{v}{K}$, и върху нормата на печалбата.

2) m' [или m] и v' се изменят, K не се изменя

Към този случай се отнася пропорцията:

$$p': p'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K} = m'v : m'_1v_1 = m : m_1$$

Нормите на печалба се отнасят помежду си както съответните маси на принадлежната стойност.

Изменението на нормата на принадлежната стойност при неизменност на променливия капитал означаваше изменение на величината и на разпределението на новопроизведената стойност. Едновременното изменение на v и m' също винаги предполага друго разпределение на новопроизведената стойност, но не винаги — изменение на нейната величина. Възможни са три случая:

a) v и m' се изменят в противоположна посока, но в еднакъв размер:

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, p' = 10\% \\ 90_c + 20_v + 10_m; m' = 200\%, p' = 20\% \end{aligned}$$

Новопроизведената стойност е еднаква и в двата случая, следователно еднакво е и количеството вложен труд; $20_v + 10_m = 10_v + 20_m = 30$. Разликата се състои само в това, че в първия случай 20 се плаща за работна заплата и 10 остава за принадлежна стойност, докато във втория случай работната заплата е само 10, а затова принадлежната стойност — 20. Това е единственият случай, когато при едновременно изменение на v и m' броят на работниците, интензивността на труда и продължителността на работния ден остават неизменни.

b) Изменението на m' и v става пак в противоположна посока, но не в един и същи размер. В такъв случай превесът се оказва или на страната на изменението на v , или на страната на изменението на m' .

$$\begin{aligned} \text{I. } 80_c + 20_v + 20_m; m' = 100\%, p' = 20\% \\ \text{II. } 72_c + 28_v + 20_m; m' = 71\frac{3}{4}\%, p' = 20\% \end{aligned}$$

$$\text{III. } 84_c + 16_v + 20_m; m' = 125\%, p' = 20\%$$

При I за новопроизведена стойност 40 се заплаща 20_v , при II за новопроизведена стойност 48 се плаща 28_v , при III за новопроизведена стойност 36 се плаща 16_v . Както новопроизведената стойност, така и работната заплата са се изменили; но изменението на новопроизведената стойност означава изменение на вложеното количество труд, следователно или на броя на работниците, или на продължителността на труда, или на интензивността на труда, или едновременно на няколко от тези три фактора.

с) Изменението на m' и v се извършва в еднаква посока; тогава едното засилва действието на другото.

$$90_c + 10_v + 10_m; m' = 100\%, p' = 10\%$$

$$80_c + 20_v + 30_m; m' = 150\%, p' = 30\%$$

$$92_c + 8_v + 6_m; m' = 75\%, p' = 6\%$$

И тук във всичките три случая новопроизведената стойност е различна, именно: 20, 50 и 14; и това различие в размера на съответното за всеки случай количество труд пак се свежда до различие на броя на работниците, на продължителността на труда, на интензивността на труда или на няколко, респективно на всички тези фактори.

3) m' , v и K се изменят

Този случай не създава нови положения и се разрешава чрез общата формула, дадена в II, когато m' се изменя.

И така, действието на измененията на величината на нормата на принадлежната стойност върху нормата на печалбата допуска следните случаи:

1) ако $\frac{v}{K}$ остава неизменно, то p' се увеличава или намалява в също-

то отношение, както m' .

$$80_c + 20_v + 20_m; m' = 100\%, p' = 20\%$$

$$80_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, p' = 10\%$$

$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%$$

2) Ако $\frac{v}{K}$ се движи в еднаква посока с m' , т.е. се увеличава или намалява, когато се увеличава или намалява m' , то p' се повишава или намалява относително по-силно, отколкото m' .

$$80_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, p' = 10\%$$

$$70_c + 30_v + 20_m; m' = 66\frac{2}{3}\%, p' = 20\%$$

$$50\% : 66\frac{2}{3}\% < 10\% : 20\%$$

3) Ако $\frac{v}{K}$ се изменя в посока, противоположна на m' , но относително по-слабо, отколкото m' , то p' се повишава или понижава относително по-слабо, отколкото m' .

$$80_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, p' = 10\%$$

$$90_c + 10_v + 15_m; m' = 150\%, p' = 15\%$$

$$50\% : 150\% > 10\% : 15\%$$

4) Ако $\frac{v}{K}$ се изменя в посока, противоположна на m' , и относително по-силно, отколкото m' , то p' се повишава, макар че m' се понижава, или p' се понижава, макар че m' се повишава.

$$80_c + 20_v + 20_m; m' = 100\%, p' = 20\%$$

$$90_c + 20_v + 15_m; m' = 150\%, p' = 15\%$$

m' се е повишило от 100% на 150%, p' се е понижило от 20% на 15%.

5) Наи-последно, ако $\frac{v}{K}$ се изменя в посока, противоположна на m' , но изменя своята величина точно в същата пропорция, както и m' , то p' остава неизменно, макар че m' се повишава или понижава.

Само този последният случай изисква още известно разглеждане. Както видяхме по-горе при измененията на $\frac{v}{K}$, че една и съща норма на принадлежната стойност може да се изразява в най-разнообразни норми на печалба, така и тук виждаме, че в основата на една и съща норма на печалба могат да лежат твърде различни норми на принадлежната стойност. Но докато при неизменност на m' всяко произволно изменение в отношението между v и K е достатъчно да предизвика разлика в нормата на печалба, тук, при изменение величината на m' трябва да настъпи строго съответстващо, обратно изменение на величината $\frac{v}{K}$, за да запази същата норма на печалба. За един и същ капитал или за два капитала в една и съща страна това е възможно само в крайно изключителни случаи. Да вземем например капитала

$$80_c + 20_v + 20_m; K=100, m'=100\%, p'=20\%$$

и да приемем, че работната заплата се понижава дотолкова, че сега за 16_v можем да имаме същия брой работници, който по-преди се заплащаше с 20_v. В такъв случай, при равни други условия, ще се освободят 4_v и ще получим:

$$80_c + 16_v + 24_m; K=96, m'=150\%, p'=25\%.$$

Сега, за да бъде $p'=20\%$, както и по-рано, целият капитал трябва да нарасне на 120, следователно постоянният капитал — на 104.

$$104_c + 16_v + 24_m; K=120, m'=150\%, p'=20\%.$$

Но това би било възможно само ако едновременно с понижаване на работната заплата би настъпило изменение в производителността на труда, което би наложило такова изменение в състава на капитала; или пък ако паричната стойност на постоянния капитал би се повишила от 80 на 104; накратко казано — такова случайно съвпадение на условията, което става само в изключителни случаи. В действителност такова изменение на m' , което не определя едновременно

изменение на v , а следователно и изменение на $\frac{v}{K}$, е мислимо само при напълно определени обстоятелства, именно в такива отрасли на промишлеността, в които се прилага само основен капитал и труд, а предметът на труда се дава от природата.

Но при сравняване нормите на печалба в две страни въпросът стои иначе. Тук една и съща норма на печалба всъщност изразява в повечето случаи различни норми на принадлежна стойност.

И така, и от петте случая произлиза, че повишаваща се норма на печалба може да съответства на понижаваща се или повишаваща се норма на принадлежна стойност, понижаваща се норма на печалба — на повишаваща се или понижаваща се норма на принадлежна стойност, неизменяща се норма на печалба — на повишаваща се или понижаваща се норма на принадлежна стойност. Че повишаваща се, понижаваща се или неизменна норма на печалба също може да съответства на неизменяща се норма на принадлежна стойност, видяхме в пункт I.

И така, нормата на печалбата се определя от два главни фактора: от нормата на принадлежната стойност и от стойностния състав на капитала. Влиянието на тези два фактора може накратко да се обобщи по следния начин, като състава можем да изразяваме в проценти, тъй като тук е безразлично от коя от двете части на капитала произтича изменението:

Нормите на печалба на два капитала или на един и същ капитал в две последователни, различни състояния *са равни*:

- 1) При еднакъв в процентно отношение състав на капиталите и еднаква норма на принадлежна стойност.
- 2) При нееднакъв в процентно отношение състав на капиталите и нееднаква норма на принадлежна стойност, ако произведенията от нормите на принадлежната стойност са равни на изразените в проценти променливи части на капиталите (произведенията от m' по p'), т.е. ако

са равни *масите* на принадлежната стойност, взети в процентно отношение към целия капитал ($m=m'v$, с други думи, ако в двата случая множителите m' и v са обратно пропорционални един към друг.

Те не са равни:

- 1) При процентно еднакъв състав на капиталите, ако нормите на принадлежната стойност не са равни; при това нормите на печалба се отнасят една към друга както нормите на принадлежната стойност.
- 2) При равна норма на принадлежната стойност и неравен в процентно отношение състав, при което те се отнасят една към друга както променливите части на капитала.
- 3) При нееднаква норма на принадлежната стойност и нееднакъв в процентно отношение състав, при което те се отнасят помежду си както произведенията $m'v$, т.е. както масите на принадлежната стойност, изчислени в процентно отношение към целия капитал. ***10)**

(горе)

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА **ВЛИЯНИЕТО НА ОБОРОТА** **ВЪРХУ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА**

{Влиянието на оборота върху производството на принадлежната стойност, а следователно и на печалба, беше разгледано в книга втора. Накратко то може да се обобщи така: тъй като за оборота се изисква време с известна продължителност, то за производството не може да бъде употребен едновременно целият капитал; следователно част от капитала постоянно трябва да стои неизползвана било във форма на паричен капитал, на запасни суровини, на готов, но още непродаден стокос капитал, или пък във форма на вземания, на които срокът още не е настъпил; капиталът, който действа в активното производство, т.е. при създаване и присвояване на принадлежната стойност, постоянно намалява с тази част и в същото това отношение постоянно се сък-

ращава произвеждана и присвоявана принадлежна стойност. Колкото по-кратък е периодът на оборота, толкова по-малка е в сравнение с целия капитал тази неизползвана част от капитала; следователно при равни други условия толкова по-голяма става присвояваната принадлежна стойност.

Във втора книга подробно е посочено как съкращаването на периода на оборота или на единия от неговите два отрязъка — времето на производство и времето на обръщение — повишава масата на произвежданата принадлежна стойност. Но тъй като нормата на печалбата изразява само отношението между произведена маса принадлежна стойност и цял капитал, зает в нейното производство, очевидно е, че всяко такова съкращаване повишава нормата на печалбата. Онова, което по-рано, във втори отдел на втора книга, е казано относно принадлежната стойност, важи еднакво и за печалбата, и за нормата на печалбата и не се нуждае тук от повторение. Ние възнамеряваме да отбележим само няколко главни момента.

Главното средство за съкращаване времето на производство е повишаването производителността на труда, което обикновено се нарича прогрес на промишлеността. Ако чрез това не се наложи едновременно значително увеличаване на общите капиталовложения поради инсталиране на скъпи машини и т.н. и следователно — понижаване на нормата на печалбата, която се изчислява върху целия капитал, то тя трябва да се повиши. И това несъмнено става при много от най-новите успехи на металургията и химическата промишленост. Новотворителните методи за производство на желязо и стомана от Бесемер, Сименс, Джилкрист-Томас и др., при сравнително незначителни разходи, съкращават до минимум процесите, които в миналото бяха извънредно продължителни. Производството на ализарин или на багрилно вещество на крапа от каменовъглен катран, и при това с помощта на фабрични инсталации, вече използвани за производство на бои от каменовъглен катран, дава за няколко седмици същия резултат, за който по-рано бяха нужни години; една година беше нужна, за

да израсне крапът, а после корените се оставяха още няколко години, за да доузреят, преди да бъдат употребени за боядисване.

Главното средство за съкращаване времето на обръщение е усъвършенстването на транспортните средства. И в това отношение последните петдесет години извършиха революция, която може да се сравни само с промишлената революция през последната половина на миналия век. На сушата настланите с чакъл шосета са изместени на заден план от железницата, по море бавният и нередовен транспорт с платноход — от бързия и редовен параходен транспорт и цялото земно кълбо е уплетено с телеграфни жици. Суецкият канал едва сега откри Източна Азия и Австралия за мореплаването. Времето на обръщението за стоките, отправяни в Източна Азия, което в 1847 г. все още траеше най-малко дванадесет месеца (вж. «Капиталът», кн. II, с 235), е сведено сега до почти толкова седмици. Двете големи огнища на кризи от 1825—1857 г., Америка и Индия, се приближиха поради този преврат в съобщителните средства със 70—90% до европейските промишлени страни и изгубиха по този начин голяма част от своята експлозивна способност. Времето на оборота на цялата световна търговия се съкрати също толкова и дееспособността на заетия в нея капитал се повиши двойно или тройно. Че това не остана без влияние върху нормата на печалба, се разбира от само себе си.

За да представим в чист вид влиянието на оборота на целия капитал върху нормата на печалбата, трябва да приемем, че всички останали условия за сравняване на двата капитала са еднакви. Следователно освен нормата на принадлежна стойност и работният ден нека бъде еднакъв и съставът на капиталите, изразен в проценти. Да вземем сега капитал A със състав $80_c + 20_v = 100K$, който при норма на принадлежна стойност 100% извършва два оборота на година. Тогава годишният продукт ще бъде:

$160_c + 40_v + 40_m$. Но за да определим нормата на печалба, изчисляваме тези 40_m не спрямо оборота на капиталова стойност 200, а спрямо

авансираната капиталова стойност 100 и по този начин получаваме $p' = 40\%$.

Да сравним с капитал A капитал $B = 160_c + 40_v = 100K$ при същата норма на принадлежна стойност от 100%, но обръщащ се само веднъж в годината. Тогава годишният продукт ще бъде същият както по-горе:

$160_c + 40_v + 40_m$. Но тези 40_m този път трябва да се изчисляват спрямо авансирания капитал 200_c , което ще даде за норма на печалба само 20%, т.е. само половината от нормата за A .

От това следва: При капитали с еднакъв процентен състав, при еднаква норма на принадлежна стойност и еднакъв работен ден нормите на печалба на двата капитала са обратно пропорционални на времето на техните обороти. Ако в двата сравнявани случая не са еднакви или съставът, или нормата на принадлежна стойност, или работният ден, или работната заплата, то от това ще бъдат, разбира се, породени и по-нататъшни различия в нормата на печалба, но те са независими от оборота и затова тук нас не ни интересуват; освен това те са вече разгледани в глава III.

Прякото влияние на съкращаването на времето на оборота върху производството на принадлежна стойност, а следователно и на печалбата, се състои в така постигнатото повишаване на дейността на променливата част на капитала; по този въпрос вж. кн. II, гл. XVI: «Оборотът на променливия капитал». Там посочихме, че променлив капитал от 500, който извършва десет оборота на година, за това време присвоява толкова принадлежна стойност, колкото променлив капитал от 5000, който при същата норма на принадлежна стойност и при същата работна заплата извършва само един оборот на година.

Да вземем капитал I, съставен от 10 000 основен капитал, чието годишно износване възлиза на $10\% = 1000$, а именно 500 на постоянния оборотен и 500 на променливия капитал. При норма на принадлежна стойност 100% променливият капитал се обръща десет пъти в го-

дината. За опростяване ще приемем във всички следващи примери, че оборотният постоянен капитал извършва оборота си за същото време, както и променливият, което в повечето случаи и на практика излиза приблизително така. Тогава продуктът на един такъв период на оборота ще бъде:

$$100_c \text{ (износване)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1600,$$

а продуктът за цяла година при десет такива оборота ще бъде:

$$1000_c \text{ (износване)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\ 000,$$

$$K = 11\ 000, \quad m = 5\ 000, \quad p' = \frac{5\ 000}{11\ 000} = 45\frac{5}{11}\%$$

Да вземем сега капитал II: основен капитал 9000, годишно износване на същия 1000, оборотен постоянен капитал 1000, променлив капитал 1000, норма на принадлежна стойност 100%, брой на оборотите на променливия капитал в година 5. Следователно продуктът за всеки период на оборота на променливия капитал ще бъде:

$$200_c \text{ (износване)} + 1000_c + 1000_v + 1000_m = 3200,$$

а целият годишен продукт при пет оборота:

$$1000_c \text{ (износване)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\ 000,$$

$$K = 11\ 000, \quad m = 5\ 000, \quad p' = \frac{5\ 000}{11\ 000} = 45\frac{5}{11}\%$$

Да вземем освен това капитал III, в който няма основен капитал, а има постоянен оборотен капитал, 6000 и променлив капитал 5000. Нека при норма на принадлежна стойност 100% той да се обръща веднъж в годината. Тогава целият продукт за една година ще бъде:

$$6000_c + 5000_v + 5000_m = 16\ 000,$$

$$K = 11\ 000, \quad m = 5\ 000, \quad p' = \frac{5\ 000}{11\ 000} = 45\frac{5}{11}\%$$

Следователно и в трите случая получаваме еднаква годишна маса принадлежна стойност = 5000, и тъй като целият капитал и в трите случая е също еднакъв, именно = 11 000, то получаваме и същата норма на печалба от $45\frac{5}{11}\%$.

Напротив, ако при капитал I имаме не 10, а само 5-годишни обороти на променливата част, то работата би стояла по друг начин. Тогава продуктът на един оборот е:

$$200_c \text{ (износване)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1700.$$

Или годишният продукт:

$$1000_c \text{ (износване)} + 2500_c + 2500_v + 2500_m = 8500.$$

$$K = 11\ 000, \quad m = 2500, \quad p' = \frac{2500}{11\ 000} = 22\frac{8}{11}\%$$

Нормата на печалба намалява наполовина, понеже времето на оборота е удвоено.

И така, масата принадлежна стойност, присвоявана в продължение на една година, е равна на масата принадлежна стойност, присвоявана в един период на оборота на променливия капитал, умножена на броя на тези обороти в годината. Ако означим присвояваната за една година принадлежна стойност или печалба с M , присвояваната за един период на оборота принадлежна стойност с m , броя на оборотите на променливия капитал в годината с n , то $M = mn$ и годишната норма на принадлежна стойност $M' = m'n$, както е посочено в «Капиталът», кн. II, гл. XVI, I.

От само себе си се разбира, че формулата на нормата на печалба е вярна само ако v в числителя е равно на v в знаменателя. В знаменателя v е цялата част от целия капитал, която средно е употребена като променлив капитал за работна заплата; v в числителя се определя на първо време само от това, че е произвело и присвоило известно

количество принадлежна стойност = m , чието отношение към това v , т.е. отношението $\frac{m}{v}$ е нормата на принадлежна стойност m . Само по този начин уравнението $p' = \frac{m}{c+v}$ се превръща в друго уравнение: $p' = m' \frac{v}{c+v}$. Сега v в числителя точно се определя от това, че то трябва да бъде равно на v в знаменателя, т.е. на цялата променлива част на капитала K . С други думи, уравнението $p' = \frac{m}{K}$ може само тогава без грешка да се превърне в уравнението $p' = m' \frac{v}{c+v}$, ако m означава принадлежна стойност, произведена за един период на оборота на променливия капитал. Ако m обхваща само известна част от тази принадлежна стойност, то, макар че $m = m'v$, е вярно, но това v тук е по-малко от v в $K = c + v$ защото то е по-малко от целия променлив капитал, изразходван за работна заплата. Но ако m обхваща повече, отколкото е принадлежната стойност от един оборот на v , то част от това v или дори цялото v функционира два пъти: най-напред в първия, после във втория, съответно във втория и следващите обороти; следователно това v , което произвежда принадлежна стойност и е сумата на цялата изплатена работна заплата, е по-голямо, отколкото v в $c + v$ и затова изчислението става невярно.

За да излезе напълно правилна формулата на годишната норма на печалба, трябва вместо простата норма на принадлежната стойност да поставим годишната норма на принадлежната стойност, т.е. вместо m' да поставим M' или $m'n$. С други думи, трябва да умножим m' , нормата на принадлежната стойност, или, което води до същото, v , променливата част на капитала, съдържаща се в K , с n , с броя на оборотите на този променлив капитал в годината, и ще получим: $p' = m'n \frac{v}{K}$, т.е. формулата за изчисляване годишната норма на печалба.

Но каква е именно величината на променливия капитал в някое предприятие, това в повечето случаи не знае и самият капиталист. В осма глава на втора книга ние видяхме и по-нататък ще видим още, че

единствената разлика в капитала, което се натрапва на капиталиста като съществено, е разликата между основния и оборотния капитал. От касата, в която се пази частта от оборотния капитал, намираща се в негови ръце в парична форма — ако същата не се пази в банката, — той взема пари за работна заплата, от същата каса взема пари за суровини и спомагателни материали, и едните, и другите пари записва в една и съща касова сметка. А дори и да му се наложи да води отделна сметка за изплатени заплати, то тази сметка на края на годината би наистина показала изплатената за тази цел сума, т.е. v_n , но не би показала величината на самия променлив капитал v . За да се осъзнае последният, капиталистът би трябвало да направи специално изчисление, за което ще приведем тук пример.

За тази цел ще вземем памукопредачна фабрика с 10 000 мюлни вретена, описана в «Капиталът», кн. I, с. 180—181, и ще приемем, че данните, отнасящи се за една седмица от април 1871 г., запазват своето значение цяла година. Основният капитал, съдържащ се в машините, възлиза на 10 000 ф.ст. Оборотният капитал не беше посочен; да приемем, че той възлиза на 2500 ф.ст. — доста висока цифра, обаче оправдана от предположението, което винаги трябва да правим, че не се извършват кредитни операции, т.е. постоянно или временно използване на чужд капитал. Седмичният продукт беше съставен по своята стойност от 20 ф.ст. за износване на машините, 358 ф.ст. авансиран оборотен постоянен капитал (наем на помещението 6 ф.ст., памук 342 ф.ст., въглища, газ, масло 10 ф.ст.), 52 ф.ст. изразходван променлив капитал за работна заплата и 80 ф.ст. принадлежна стойност, така че:

$$20_c \text{ (износване)} + 358_c + 52_v + 80_m = 510.$$

И така, авансираният седмично оборотен капитал е $358_c + 52_v = 410$ и неговият състав в проценти е $= 87, 3_c + 12, 7_v$. Изчислено върху целия оборотен капитал от 2500 ф.ст., това прави 2182 ф.ст. постоянен и 318 ф.ст. променлив капитал. Тъй като целият разход за работна

заплата възлиза годишно на 52 пъти по 52 ф.ст., т.е. на 2704 ф.ст., излиза, че променливият капитал от 318 ф.ст. се е обърнал в годината почти точно $8\frac{1}{2}$ пъти. Нормата на принадлежна стойност е $80/52=153^{11/13}\%$. По тези данни ще изчислим нормата на печалба, като поставим във формулата $p' = m'n \frac{v}{K}$ величините: $m' = 153^{11/13}$, $n = 8\frac{1}{2}$, $v = 318$, $K = 12\ 500$; и така:

$$p' = 153^{11/13} \times 8\frac{1}{2} \times \frac{318}{12\ 500} = 33,27\%$$

Проверката ще направим чрез простата формула $p' = \frac{m}{K}$. Цялата принадлежна стойност, или печалбата, възлиза годишно на 80 ф.ст. $\times 52 = 4160$ ф.ст., а това, разделено на целия капитал от 12 500 ф.ст., дава почти същото както по-горе, 33,28% — извънредно висока норма на печалба, която се обяснява само чрез крайно благоприятните в дадения момент условия (твърде ниски цени на памука наред с твърде високи цени на преждата) и която в действителност несъмнено не е продължавала през цялата година.

Както казахме, $m'n$ представлява във формулата $p' = m'n \frac{v}{K}$ онова, което във втора книга бе наречено годишна норма на принадлежната стойност. В приведения горе случай тя възлиза на $153^{11/13}\% \times 8\frac{1}{2}$, или, точно изчислено, $1307^{9/13}\%$. Следователно, ако някой си Бидерман се е изумил от чудовищната годишна норма на принадлежна стойност в размер 1000%, приведена в един пример във втора книга, той може да се успокои от приведения тук факт на годишна норма на принадлежна стойност в размер над 1300%, който факт е взет от действителната практика в Манчестър. Във времена на извънредно процъфтяване, каквито ние наистина вече отдавна не сме преживявали, такава норма не е нещо рядко.

Между другото тук имаме пример от действителния състав на капитал в съвременната едра промишленост. Целият капитал се разпада

на 12 182 ф.ст. постоянен и 318 ф.ст. променлив капитал, общо 12 500 ф.ст. Или, изразено в проценти, $97\frac{1}{2}_c + 2\frac{1}{2}_v = 100K$. Само една четиридесета част от целия капитал, но повторена повече от осем пъти в годината, служи за изплащане на работната заплата.

Тъй като, естествено, само на малцина капиталисти идва наум да направят такива изчисления за своите собствени предприятия, то статистиката почти съвсем премълчава отношението на постоянната част на целия обществен капитал към променливата му част. Само американските статистики дават онова, което е възможно при съвременните отношения: сумата на работната заплата, изплатена за всеки отрасъл на стопанството, и получените печалби. Колкото и да са съмнителни тези данни — защото те се основават само на непроверени декларации на самите индустриалци, — все пак те са във висша степен ценни и са единственият материал, който имаме по този предмет. В Европа ние сме много по-деликатни, за да искаме такива разкрития от нашите едри индустриалци. Ф.Е.}

(горе)

ГЛАВА ПЕТА **ИКОНОМИЯ**

В ПРИЛАГАНЕТО НА ПОСТОЯННИЯ КАПИТАЛ

I. ОБЩИ ПОЛОЖЕНИЯ

Увеличаването на абсолютната принадлежна стойност, или удължаването на принадлежния труд, а следователно и на работния ден, при неизменна величина на променливия капитал, т.е. при еднакъв брой работници, получаващи номинално една и съща заплата — при което е безразлично дали извънредното време се заплаща или не се заплаща, — относително понижава стойността на постоянния капитал в сравнение със стойността на целия капитал и на променливия капитал и благодарение на това повишава нормата на печалба също така независимо от нарастването и на масата на принадлежната стойност и

от възможното повишаване нормата на принадлежна стойност. Размерът на основната част на постоянния капитал — фабрични сгради, машини и пр. — си остава неизменен независимо от това, дали с него се работи 16 или 12 часа. Удължаването на работния ден не се нуждае от нови разходи за тази най-скъпо струваща част от постоянния капитал. Освен това стойността на основния капитал се възпроизвежда по този начин за по-малък брой периоди на оборота, следователно съкращава се времето, за което той трябва да бъде авансиран, за да се получи определена печалба. Затова удължаването на работния ден повишава печалбата дори когато извънредното време се заплаща и, в известни граници, дори когато то се заплаща по-високо, отколкото нормалните работни часове. Ето защо постоянно растящата при съвременната промишлена система необходимост да се увеличава основният капитал беше главният стимул, който подбуждаше алчните за печалба капиталисти да удължават работния ден. ***11)**

Други са условията при постоянен работен ден. В такъв случай, за да се увеличи масата на експлоатирувания труд (тук не вземаме под внимание удръжките от работната заплата или намалението на работната заплата под нормалното равнище), необходимо е да се увеличи броят на работниците, а заедно с това в известно отношение и масата на основния капитал — сгради, машини и пр. Или пък ако се увеличава интензивността на труда или съответно се повишава производителността на труда и изобщо се произвежда повече относителна принадлежна стойност, то в онези отрасли на производство, които употребяват суровини, расте масата на оборотната част от постоянния капитал, тъй като в даден интервал време се преработват повече суровини и др., и, второ, расте броят на машините, задвижвани от един и същи брой работници, а следователно и съответната част от постоянния капитал. Нарастването на принадлежната стойност се съпровожда по този начин от нарастване на постоянния капитал, нарастващата експлоатация на труда се съпровожда от поскъпване на онези производствени условия, с които се експлоатира трудът, т.е. съпровожда

се от нарастване на капиталовложенията. Следователно нормата на печалба поради това от едната страна намалява, когато от другата расте.

Редица текущи разходи си остават почти еднакви или съвсем еднакви както при по-дълъг така и при по-къс работен ден. Разходите по надзора са по-малки при 500 души работници и при 18-часов работен ден, отколкото при 750 души работници и при 12-часов работен ден.

«Разходите по ръководене на фабриката при десетчасов труд са почти също толкова високи, колкото и при дванадесетчасов» («Reports of Insp. of Fact., October, 1848», p. 37).

Държавни и общински данъци, застраховка срещу пожар, заплати на различни постоянни служещи, обезценяване на машините и различни други разходи на фабриката си остават неизменни и при дълъг, и при къс работен ден. Пропорционално на съкращаването на производството те нарастват по отношение на печалбата («Reports of Insp. of Fact., October, 1862», p.19).

Продължителността на времето, през което се възпроизвежда стойността на машините и другите съставни части на основния капитал, практически се определя не от времето, през което те просто съществуват, а от общата продължителност на трудовия процес, в който те функционират и се използват. Ако работниците трябва да блъскат 18 часа вместо 12, това прави три дни повече в седмицата, седмицата се превръща в седмица и половина, двете години — в три. Ако извънредното време не се заплаща, работниците освен нормалното принадлежно време дават следователно безплатно още по една седмица на всеки две седмици, по една година на всеки две години труд. Така възпроизводството на стойността на машините се ускорява с 50% и заема само $\frac{2}{8}$ от времето, което би било необходимо при други условия.

В това изследване, както и в изследването върху колебанията на це-

ната на суровия материал (глава VI), ние, за да избегнем безполезни усложнения, изхождаме от предпоставката, че масата и нормата на принадлежната стойност са дадени.

Както вече се изтъкна при анализа на кооперацията, разделението на труда и ролята на машините, икономията в условията на производството, която характеризира производството на едро, произлиза главно от това, че тези условия функционират като условия на обществения, на общественно-комбинирания труд, следователно като обществени условия на труда. Те се използват в производствения процес задружно, от съвкупния работник, а не в раздробена форма от маса несвързани помежду си работници или, в най-добрия случай, от работници, които само съвсем слабо са непосредствено кооперирани. В голяма фабрика с един или два централни двигателя разходите за тези двигатели не нарастват право пропорционално на техните конски сили, а следователно и възможния обсег на тяхното действие; разходите за предварителните механизми не растат право пропорционално на масата на работните машини, на които те предават движението; самото тяло на работната машина не поскъпва право пропорционално на увеличаващия се брой на инструментите, с които тя работи като със свои органи, и пр. Освен това концентрацията на средствата за производство спестява всевъзможни постройки не само за същинските работилници, но и складови помещения и др. такива. Същото става и по отношение на разходите за отопление, осветление и т.н. Другите производствени условия си остават същите, независимо от това, дали много или малко хора ги ползват.

Но цялата тази икономия, която се дължи на концентрацията на средствата за производство и на тяхното масово използване, предпоставя като свое съществено условие съсредоточаване и съвместно действие на работници, т.е. общественно комбиниране на труда. Следователно тя произлиза от обществения характер на труда също както принадлежната стойност произлиза от принадлежния труд на всеки отделен работник, разглеждан изолирано. Дори постоянните усъвър-

шенствания, които тук са възможни и необходими, възникват изцяло и изключително от обществените опит и наблюдения, които стават възможни и се извършват благодарение на производството на съвкупния, комбиниран в голям мащаб работник.

Същото важи и за друга обширна област на икономия в условията на производство. Имаме предвид обратното превръщане на отпадъците в нови елементи на производство на същия или друг клон на промишлеността — процеси, с помощта на които тези отпадъци отново влизат в кръгооборота на производство, а следователно и на потребление — производствено или индивидуално. И тази област на спестявания, която по-късно ще засегнем по-подробно, е резултат на общественения труд в голям мащаб. Само при такъв мащаб отпадъците се получават в такива значителни маси, че те самите стават отново предмет на търговия, а следователно и нови елементи за производство. Само като отпадъци на колективното производство, а следователно и на производството в голям мащаб, те получават това значение за производствения процес, продължават да бъдат носители на разменна стойност. Тези отпадъци, независимо от ролята, която изпълняват като нови елементи на производство, поевтиняват в размер, в който могат да бъдат наново продадени, разходите за суровини, тъй като в тези разходи винаги се прибавя и нормалният отпадъчен материал, т.е. онова негово количество, което средно трябва да бъде изгубено при обработката. Намаляването на разходите за тази част от постоянния капитал повишава *pro tanto* (съответно. ред.) нормата на печалбата при дадена величина на променливия капитал и дадена норма на принадлежна стойност.

Щом принадлежната стойност е дадена, нормата на печалбата може да бъде увеличена само чрез намаляване стойността на постоянния капитал, необходим за производство на стока. До колкото постоянният капитал влиза в производството на стоките, от значение е не неговата разменна стойност, а изключително неговата потребителна стойност. Колко труд може да погълне лентът в една предачна фабрика,

зависи не от неговата стойност, а от неговото количество, щом е дадено равнището на производителността на труда, т.е. равнището на техническото развитие. По същия начин и помощта, която една машина оказва например на трима работници, зависи не от нейната стойност, а от нейната потребителна стойност като машина. При една степен на техническото развитие лошата машина може да бъде скъпа, а при друга — добрата машина може да бъде евтина.

Нарасналата печалба, която капиталистът получава поради това например, че памукът или предачните машини са станали по-евтини, е резултат на нарасналата производителност на труда, наистина не в предачното производство, а в производството на машини и памук. За да се определи дадено количество труд и следователно да се присвои дадено количество принадлеен труд, са необходими сега по-малки разходи за условията на труда. Намаляват се разходите, които са необходими, за да се присвои това определено количество принадлеен труд.

Ние вече говорихме за икономията, получавана в производствения процес поради съвместното използване на средствата за производство от съвкупния работник, от обществено-комбинирания работник. Друга икономия в разходите за постоянен капитал, която произтича от съкращаване на времето на обръщение (при което развитието на съобщителните средства е същественият материален момент), ще разгледаме по-долу. Но още тук трябва да се спомене за икономията, която се получава чрез непрекъснато усъвършенстване на машините, а именно:

- 1) чрез подобрене на техния материал, например дърво вместо желязо;
- 2) чрез поевтиняване на машините поради подобряване на производството на машини изобщо; при това, макар че стойността на основната част на постоянния капитал непрекъснато нараства с развитието на труда в широк мащаб, все пак тя далеч не нараст-

ва в същата степен *12).

3) чрез специалните усъвършенствания, които позволяват на личните машини да работят по-евтино и по-резултатно, като например усъвършенстване на парните котли и др. такива, за което ще се дадат по-долу някои подробности;

4) чрез намаляване количеството отпадъци при усъвършенствани машини.

Всичко, което намалява износването на машините и изобщо на основния капитал за даден период на производство, не само поевтинява отделната стока, тъй като всяка отделна стока възпроизвежда в своята цена припадащата ѝ се част от износването, но и същевременно съкращава съответни капиталовложения за същия период. Ремонтните работи и т.н., доколкото са необходими, биват прибавяни към първоначалните разходи за машините. Тяхното намаление поради по-голямата издръжливост на машините намалява *pro tanto* цената на последните.

За всяка подобна икономия важи в повечето случаи пак, че тя е възможна само за комбинирания работник и често пъти може да бъде осъществена само при работи в още по-широк мащаб; че следователно тя изисква още по-значително комбиниране на работници непосредствено в производствения процес.

Но, от друга страна, развитието на производителната сила на труда в един отрасъл на производство, например в производството на желязо, въглища, машини, в строителното дело и т.н., което от своя страна може отчасти да зависи от успехите в областта на интелектуалното производство, а именно на природните науки и тяхното приложение, се явява тук като условие за намаляване на стойността, а следователно и на разходите за средства за производство в други отрасли на производството, например в текстилната промишленост или в земеделието. Това се разбира от само себе си, защото стоката, която излиза като продукт от един промишлен отрасъл, отново влиза като

средство за производство в друг отрасъл. Дали тя ще бъде повече или по-малко евтина, зависи от производителността на труда в онзи отрасъл на производство, от който тя излиза като продукт; а същевременно тя е не само условие за поевтиняване на онези стоки, в производството на които тя влиза като средство за производство, но и условие за намаляване стойността на постоянния капитал, тъй като тази стока става тук негов елемент, а следователно и условие за повишаване нормата на печалба.

Характерното за такава икономия на постоянен капитал, произтичаща от прогресивното развитие на промишлеността, е, че тук нарастването на нормата на печалба в един отрасъл се дължи на развитието на производителната сила на труда в друг отрасъл. Онова, което тук печели капиталистът, е пак изгода, която е продукт на обществения труд, макар и да не е продукт на непосредствено експлоатиран от самия него работник. Такова развитие на производителната сила в последна сметка винаги се свежда към обществения характер на приведения в дейност труд, към разделението на труда в самото общество, към развитието на интелектуалния труд, особено на природните науки. Капиталистът използва тук облагите от цялата система на общественото разделение на труда. Развитието на производителната сила на труда в едно подразделение, което лежи вън от дадения отрасъл, в подразделението, което му доставя средства за производство — ето кое в разглеждания случай относително понижава стойността на използвания от капиталиста постоянен капитал, а следователно и повишава нормата на печалба.

Друго повишаване на нормата на печалба не произтича от икономията на труд, който произвежда постоянния капитал, а от икономия в използване на самия постоянен капитал. Чрез концентрацията на работници и тяхното широко коопериране се пести и постоянен капитал. Едни и същи постройки, приспособления за отопление, осветление и т.н. струват относително по-евтино при производство в голяма, отколкото в малка степен. Същото трябва да се каже и за двигателите и

работните машини. Тяхната стойност, макар и абсолютно да нараства, намалява относително в сравнение с растящото разширение на производството и на величината на променливия капитал или на масата на работната сила, приведена в движение. Икономията, която даден капитал постига в своя собствен производствен отрасъл, се състои преди всичко и непосредствено в икономия на труд, т.е. в съкращаване на заплащания труд на своите собствени работници; споменатата по-горе икономия се състои, напротив, в осъществяване на това възможно по-голямо присвояване на чужд незаплатен труд по възможност по-икономично, т.е. с възможно по-малки за дадения производствен мащаб разходи. Доколкото тази икономия се дължи не на споменатата вече експлоатация на производителността на общественения труд, прилаган в производството на постоянния капитал, а на икономия в прилагането на самия постоянен капитал, тя се създава или непосредствено от кооперирането и от обществената форма на труда в самия даден отрасъл, или от производството на машините и т.н. в такава степен, при която тяхната стойност не нараства в същата степен, както тяхната потребителна стойност.

Тук трябва да обърнем внимание на два момента. Ако стойността на $c' = 0$, то p' би било $= m'$, следователно нормата на печалба би достигнала своя максимум. Обаче, второ: за непосредствена експлоатация на самия труд съвсем не е важна стойността на прилаганите средства за експлоатация, били те основен капитал или суровини и спомагателни материали. Доколкото те служат като смукатели на труд, като средства, в които и с помощта на които се предметява трудът, а следователно и принадлежният труд, разменната стойност на машините, сградите, суровините и т.н. няма никакво значение. Единственото нещо, за което тук може да става дума, е, от една страна, тяхната маса, която е технически необходима за свързване с определено количество жив труд, от друга страна, тяхната целесъобразност, следователно доброто качество не само на машините, но и на суровините и спомагателните материали. От качеството на суровините

зависи отчасти нормата на печалба. Добрият материал дава по-малко отпадъци; следователно за поглъщане на същото количество труд се изисква по-малка маса суровини. Освен това намалява съпротивата, която среща работната машина. Отчасти това влияе дори на принадлежната стойност и нормата на принадлежната стойност. При лош суров материал работникът изразходва повече време за преработка на едно и също количество; при неизменна работна заплата това довежда до намаляване на принадлежен труд, освен това и значително влияе върху възпроизводството и натрупването на капитала, което както бе посочено в «Капиталът», кн. I, с. 568, повече зависи от производителността, отколкото от масата на прилагания труд.

Затова е разбираем фанатичният стремеж на капиталистите да икономисват от средствата за производство. Целта е нищо да не се разхищава и да не се прахосва, средствата за производство да се потребяват само доколкото се изисква от самото производство. Това се постига отчасти чрез дресировка и обучение на работниците, отчасти чрез дисциплина, на която капиталистът подлага комбинираните работници и която става излишна при такъв обществен строй, където работниците се трудят за своя собствена сметка, както е станала още сега почти съвсем излишна при заплащане на парче. Същият фанатизъм се проявява, от друга страна, и във фалшификацията на елементите на производство, което е главно средство за понижена стойност на постоянния капитал в сравнение с променливия и по този начин да се повиши нормата на печалба; като съществен елемент на измамничеството се прибавя тук и продажбата на тези елементи на производство над тяхната стойност, доколкото тази стойност отново се появява в продукта. Този момент играе решаваща роля особено в германската промишленост, основният принцип на която е следният: най-добрият начин да се угоди на хората е да им се изпратят отначало добри мостри, а след това лоши стоки. Впрочем тези явления, които се отнасят до областта на конкуренцията, тук не ни занимават.

Трябва да отбележим, че това повишаване нормата на печалбата,

което се дължи на намаление на стойността, а следователно и на поскъпване на постоянния капитал, съвсем не зависи от това, дали промишленият клон, в който то се извършва, произвежда луксозни предмети или средства за живот, консумирани от работниците, или изобщо средства за производство. Последното може да има значение само доколкото зависи от нормата на принадлежна стойност, която съществено зависи от стойността на работната сила, т.е. от стойността на обичайните средства за живот на работниците. Но в разглеждания случай принадлежната стойност и нормата на принадлежна стойност се приемат за дадени. При тези условия отношението на принадлежната стойност към целия капитал — а то определя нормата на печалба — зависи изключително от стойността на постоянния капитал, а съвсем не от потребителната стойност на елементите, от които той се състои.

Относителното поевтиняване на средствата за производство не изключва, разбира се, нарастването на абсолютната сума на тяхната стойност, тъй като абсолютното количество на употребявани средства за производство извънредно много се увеличава заедно с развитието на производителната сила на труда и съпровождащия го растеж на размерите на производство. От която и страна да я разглеждаме, икономията в прилагането на постоянния капитал е отчасти резултат изключително на факта, че средствата за производство функционират и се използват като общи средства за производство на комбинирания работник, така че самата тази икономия е продукт на общественения характер на непосредствения производствен труд; но тя е отчасти и резултат на развитието на производителността на труда в сфери, които доставят на капитала неговите средства за производство; така че ако противопоставим целия труд на целия капитал, а не само работниците, наети от капиталиста X , по отношение на този капиталист X , то тази икономия пак ще е продукт на развитието на производителните сили на обществения труд и цялата разлика ще се сведе до това, че капиталистът X извлича изгода от производител-

ността не само на труда в своята работилница, но и в чужди работилници. Въпреки това за капиталиста икономията на постоянния капитал се представя като условие, което е съвсем чуждо и странично за работника, като условие, което никак не засяга работника; при това за капиталиста винаги е напълно ясно, че за работника съвсем не е безразлично дали капиталистът за едни и същи пари купува много или малко труд (защото именно така се представя в неговото съзнание сделката между капиталист и работник). Тази икономия в прилагане на средствата за производство, този метод за постигане на определен резултат при най-минимални разходи се представя в още по-голяма степен, отколкото другите присъщи на труда сили, като сила, която е присъща на капитала, като метод, който е присъщ на капиталистическия начин на производство и който го характеризира.

Този начин на представяне изглежда още по-малко странен, тъй като му съответства привидността на фактите и тъй като капиталистическото отношение в действителност скрива вътрешната връзка зад пълното безразличие, незаинтересованост и отчужденост, в които то поставя работника по отношение на условията за осъществяване на неговия собствен труд.

Първо: Средствата за производство, от които се състои постоянният капитал, са само парите на капиталиста (както тялото на римския длъжник е било, според Ленге, парите на неговия заемодател и се намират в известно отношение само спрямо него, докато работникът, доколкото той влиза в съприкосновение с тях в действителния производствен процес, работи с тях само като с потребителни стойности на производство, като със средства на труда и материал на труда. Затова намаляването или увеличаването на тази стойност също така малко засяга отношението на работника към капиталиста, както например обстоятелството дали той работи над мед или над желязо. Впрочем капиталистът предпочита, както ще посочим по-късно, да разглежда работата другояче в случаите, когато има нарастване на стойността на средствата за производство и поради това намалява нор-

мата на печалба.

Второ: Доколкото тези средства за производство са в капиталистическия производствен процес едновременно и средства за експлоатация на труда, за работника е толкова безразлично дали тези средства за експлоатация са сравнително евтини или скъпи, колкото е безразлично за коня дали го управляват със скъпи или евтини поводи и юзди.

Най-сетне, работникът, както видяхме по-рано, се отнася в действителност към обществения характер на своя труд, към комбинирането му с труда на другите за една обща цел, както към някаква чужда нему сила; условията за осъществяване на това комбиниране са за него чужда собственост, чието разхищаване би му било съвсем безразлично, ако не го принуждаваха да я пести. Съвсем иначе стои работата във фабриките, принадлежащи на самите работници, например в Рочдеил.

Следователно едва ли е нужно да споменаваме, че доколкото производителността на труда в един отрасъл служи за поевтиняване и подобряване на средствата за производство в друг и с това повишава нормата на печалба, тази обща взаимозависимост на обществения труд се явява като нещо съвсем чуждо за работниците, засягащо фактически само капиталиста, доколкото той сам купува и си присвоява тези средства за производство. Фактът, че той купува продукта на работниците от чужд отрасъл на производство срещу продукта на работниците от своя собствен отрасъл на производство и следователно разполага с продукта на чуждите работници само доколкото си е присвоил безвъзмездно продукта на своите собствени — този факт е връзка, която благополучно се маскира от процеса на обръщението и пр.

Тук прибавяме и следното. Тъй като мащабното производство се развива за пръв път в капиталистическата форма, то и жаждата за

печалба, от една страна, а, от друга страна, конкуренцията, която принуждава да се произвеждат колкото може по-евтино стоките, придават на тази икономия в прилагането на постоянния капитал привидност, като че ли тя е специфична особеност на капиталистическия начин на производство и следователно функция на капиталиста.

Капиталистическият начин на производство засилва, от една страна, развитието на производителните сили на обществения труд, и, от друга страна, икономията в прилагане на постоянния капитал.

Обаче работата не се ограничава само с отчуждеността и безразличието между работника, носител на жив труд тук, и икономичното, т.е. рационално и пестеливо използване на условията на неговия труд. По силата на своята противоречива, антагонистична природа капиталистическият начин на производство довежда дотам, че и самото разхищаване на живота и здравето на работника, влошаването на условията на неговото съществуване се причислява към икономията в прилагането на постоянния капитал и следователно към средствата за повишаване нормата на печалба.

Тъй като работникът прекарва по-голяма част от своя живот в производството, условията му са до голяма степен и условия на работническия активен жизнен процес, негови условия на живот, а тяхната икономия е един от методите за повишаване нормата на печалба, точно както и прекомерната работа, превръщането на работника в работен добитък, е, както видяхме по-рано, метод за ускоряване самонарастването на стойността на капитала, т.е. производството на принадена стойност. Тази икономия води към препълване на тесни и нездравословни помещения с работници, което на капиталистически език се нарича пестене на постройки; тя изисква, по-нататък, натрупване на опасни машини в едно и също помещение и е причина за липса на предпазни средства срещу опасности; за липсата на предпазни мерки в производствени процеси, вредни за здравето или свързани с опасности като например в мините и т.н. Да не говорим за

липсата на каквито и да било приспособления, които биха направили производствения процес по-човешки, приятен или поне сносен за работника. От капиталистическо гледище това би било съвсем безцелно и безсмислено разточителство. Изобщо капиталистическото производство, въпреки своето скъперничество, е съвсем разточително по отношение на човешкия материал, точно както, от друга страна, то благодарение на начина на разпределяне на своите продукти с помощта на търговията и на присъщите му похвати на конкуренция е също твърде разточително в изразходването на материални средства, при което обществото губи онова, което печелят отделните капиталисти.

Както на капитала е присъща тенденцията да свежда живия труд при неговото непосредствено прилагане в необходим труд и чрез експлоатация на обществените производителни сили на труда да съкращава постоянно необходимия за изготвянето на продукта труд, а следователно и с всички средства да икономисва непосредствено прилагания жив труд, така му е присъща и тенденцията да прилага този сведен до необходимата степен труд при възможно по-икономични условия, т.е. да свежда стойността на прилагания постоянен капитал до възможен минимум. Ако стойността на стоките се определя от съдържащото се в тях необходимо работно време, а не от работното време, съдържащо се изобщо в тях, то това определение се реализира само от капитала, който едновременно с това непрекъснато съкращава работното време, обществено необходимо за производство на една или друга стока. Цената на стоката се свежда до минимум поради това, че се свежда до минимум всяка част от труда, необходим за нейното производство.

Разглеждайки икономията при прилагане на постоянния капитал, трябва да имаме предвид следната разлика. Ако расте масата, а заедно с това и сумата на стойността на прилагания капитал, това означава преди всичко концентрация на повече капитал в едни ръце. Но тъкмо тази по-голяма прилагана от един собственик маса на капи-

тала — на която в повечето случаи съответства и едно абсолютно по-голямо, но относително по-малко количество прилаган труд — позволява икономисване на постоянен капитал. За отделния капиталист растат размерите на необходимите капиталовложения, по-специално на основен капитал; но по отношение на масата на преработвания материал и на експлоатирания труд стойността на тези вложения относително намалява.

Ще илюстрираме това накратко с отделни примери. Ще започнем от края — от икономията на условията на производство, до колкото същите са същевременно и условия за съществуване и за живота на работника.

(горе)

II. ИКОНОМИЯ ОТ УСЛОВИЯТА НА ТРУДА ЗА СМЕТКА НА РАБОТНИКА. ПРЕНЕБРЕГВАНЕ НА НАЙ-НЕОБХОДИМИТЕ РАЗХОДИ

Каменовъглени мини:

«При конкуренцията, която цари между собствениците на каменовъглените мини... не се правят никакви други разходи освен такива, които са необходими за преодоляване на най-очевидни физически трудности; а при конкуренцията между работниците-миньори, които обикновено се намират в излишък, тези работници охотно се подлагат на значителни опасности и на най-вредни влияния за една надница, която само малко превишава тази на съседните надничари, тъй като работата в шахтите позволява освен това с изгода да използват и своите деца. Тази двойна конкуренция е напълно достатъчна... за да се дойде дотам, че повечето мини да работят при най-несъвършено изсушаване и вентилация, често пъти в лошо изградени шахти, с лоши подпори, неподготвени машинисти, с лошо прокарани и лошо изградени галерии и извозни пътища; рушене на живота и здравето, осякотяване на работниците — това са резултатите, една статистика на които би била ужасяваща картина» («First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc.» 21 April 1841, p. 102).

Около 1860 г. в английските каменовъглени мини са загивали седмично средно 15 души. Според данни на отчета за «Coal Mines Accidents» (6 февруари 1862 г.) за 10 години, от 1852 до 1861 г., са били убити общо 8466 души. Тази цифра обаче е много по-малка от действителната, както посочва и сам отчетът, тъй като през първите години, когато институтът на фабричните инспектори току-що е учреден, а подлежащите на техния надзор окръзи били твърде обширни, за много нещастни и смъртни случаи съвсем не се е съобщавало. Естествената тенденция на капиталистическата експлоатация най-добре се вижда именно в това, че въпреки недостатъчния брой и незначителната власт на фабричните инспектори, броят на нещастните случаи значително намалял след учредяването на инспекцията, макар че и в днешно време изстребването на работници става още в твърде големи размери. Тези човешки жертви се дължат в повечето случаи на отвратително скъперничество на собственици на мини, които например често пъти изкопават само една шахта, от което не само не е възможна никаква действителна вентилация, но е невъзможно и да се излезе навън, щом този единствен изход бъде затрупан.

Капиталистическото производство, ако го разглеждаме отделно, абстрахирайки се от процеса на обръщение и от опустошенията на конкуренцията, се отнася крайно пестеливо към осъществения и предметен в стоките труд. Напротив, то в несравнено много по-голяма степен, отколкото всеки друг начин на производство, разточителства с хората, с живия труд, разточителства не само с мускули и кръв, но и с нерви и мозък. В действителност само с цената на колосалното разточителство на силите на индивидуалното развитие се осигурява и осъществява развитието на човечеството през тази историческа епоха, която непосредствено предшества съзнателното преустройство на човешкото общество. Тъй като цялата икономия, за която тук става дума, произтича от обществения характер на труда, то фактически именно този обществен характер на труда непосредствено предизвиква това разточителство с живота и здравето на работника.

Характерен в това отношение е въпросът, поставен още от фабричния инспектор Р. Бейкър:

«Целият въпрос, който заслужава сериозно обмисляне, е в това, как най-добре може да се избегне това *жертване на детски живот, зависимо от съвместния труд?*» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 157.)

Фабрики.

Тук е мястото да се подчертае липсата на всякакви предпазителни мерки, осигуряващи безопасност, удобство и здравето на работниците и в същинските фабрики. Голяма част от бюлетините, които изброяват ранени и убити в промишлената армия (виж годишните фабрични отчети), се дължи именно на тази липса. Също така и на недостиг на място, въздух и т.н.

Още през октомври 1855 г. Леонард Хорнър се оплаква от съпротивата на значителен брой фабриканти срещу постановленията на закона относно предпазните приспособления към хоризонталните оси, въпреки опасността, която постоянно се доказва от вече нови нещастни, често пъти смъртни случаи, и въпреки факта, че тези приспособления не струват скъпо и никак не пречат на производството (*Reports of Insp of Fact., 1855., p. 6*). В своята съпротива срещу това и други постановления на закона фабрикантите намериха приятелска подкрепа от страна на неплатените мирови съдии, които в повечето случаи самите са фабриканти или приятели на фабриканти и трябваше да решават такива съдебни дела. Какви са присъдите на тези господа, се вижда от думите на върховния съдия Кемпбал, казани относно една такава присъда, представена му на апелационна жалба:

«Това не е тълкуване на парламентарния закон, а просто отмяната му»

В същия отчет Хорнър разказва, че в много фабрики машините се пускат в движение, без да бъдат предварително предупредени за това работниците. Тъй като и на спрените машини винаги ще се намери нещо за работене, при което ръцете и пръстите неизбежно допират

машината, то при такъв случай поради липса на сигнал постоянно стават нещастни случаи (пак там, с. 44). С цел да противодействат на фабричното законодателство манчестърските фабриканти образували по онова време съюз на работодателите, така наречената национална асоциация за изменение на фабричните закони, който през март 1855 г. чрез вноски по 2 шилинга на конска сила беше събрал повече от 50 000 ф.ст., предназначени за заплащане на съдебните разноски на своите членове при завеждане на дела от фабричните инспектори и за водене на процесите за сметка на съюза. Целта беше да се докаже, че когато става дума за печалба, «*killling no murder*» (убийството не е престъпление. ред.). Шотландският фабричен инспектор сър Джон Кинкейд разказва, че една Глазгоувска фирма снабдила с предпазни приспособления от старо желязо всички свои машини, което ѝ струвало 9 ф.ст. и 1 шилинг. Ако се беше присъединила към гореспоменатия съюз, тя би трябвало да заплати за своите 110 конски сили 11 ф.ст., т.е. повече, отколкото са ѝ стрували всички предпазни приспособления. Националната асоциация е била обаче основана през 1854 г. с изричната цел да се противопостави срещу закона, който предписвал подобни предпазни приспособления. През цялото време от 1844 до 1854 г. фабрикантите не са обръщали ни най-малко внимание на закона. По нареждане на Палмерстън фабричните инспектори заявили на фабрикантите, че отсега нататък законът ще се прилага най-строго. Фабрикантите веднага основали своята асоциация, много от видните членове на която сами били мирови съдии и като такива е трябвало сами да прилагат закона. През април 1855 г. новият министър на вътрешните работи сър Джордж Грей се обърнал към фабрикантите с компромисно предложение, съгласно което правителството обещало да се задоволи с едно почти само номинално спазване на закона за предпазните приспособления; обаче асоциацията с негодувание отхвърля и това предложение. Известният инженер Уилям Фербърн поставил на карта своята репутация, явявайки се в различни процеси като експерт-защитник на икономията и на нарушената свобода на капитала. Ше-

фът на фабричната инспекция Леонард Хорнър е подложен на всевъзможни преследвания и неприятности от страна на фабрикантите.

Фабрикантите обаче не се успокоили, докато не издействали едно решение на съда на кралската скамейка, според чието тълкуване законът от 1844 г. не бил задължавал да се поставят предпазни приспособления за хоризонтални оси, които се намират на височина повече от 7 фута над пода. През 1856 г. те успяват най-сетне с помощта на лицемера Уилсън Патън — един от онези благочестивци, чиято престорена набожност винаги е готова да върши престъпления в угода на рицарите на златната торба — да прокарат в парламента един закон, който за момента могъл да ги задоволи. Този закон фактически лишава работниците от всякаква специална защита, предоставяйки им при нещастни случаи, причинени от машините, да търсят обезщетение чрез обикновените съдилища (явна гавра при високите английски съдебни разноски); от друга страна, той с помощта на майсторски нагласени предписания по провеждане на експертизата направил почти невъзможно за фабрикантите да загубят процеса. В резултат броят на нещастните случаи бързо нараства. През полугодие-то май—октомври 1858 г. инспекторът Бейкър отбеляза увеличение на броя на нещастните случаи с 21% в сравнение само с предшестващото полугодие. 36,7% от всички нещастни случаи са можели според него да бъдат предотвратени. Наистина в сравнение с 1845 и 1846 г. броят на нещастните случаи през 1858 и 1859 г. значително намалял, а именно с 29%, въпреки че броят на работниците, подлежащи на надзора на фабричната инспекция, се увеличава с 20%. На какво се дължи това? Доколкото този спорен пункт е разрешен до днес (1855 г.), той е разрешен главно чрез въвеждане на нови машини, които от самото начало се правят с готови предпазни приспособления и с които фабрикантът се примирява, тъй като те не му създават допълнителни разходи. Освен това отделни работници успяват да получат по съдебен ред високо обезщетение за своите изгубени ръце чрез успешно водене на делата до най-висшата инстанция («Reports of Insp.

of Fact., 30 April 1861», p. 31; също April 1862, n. 17).

С това приключваме въпроса за икономията от средствата за предпазване живота на работниците (между които има и много деца) от опасност и на крайниците им от осакатявания, дължащи се непосредствено на работа с машини.

Работи в затворени помещения изобщо:

Известно е в каква голяма степен икономията на пространство, а следователно на постройки, допринася за струпването на работници в тесни помещения. Към това и икономията от вентилационни инсталации. А и с продължителността на работното време тези две причини предизвикват голямо увеличение на болестите на дихателните органи и така увеличават смъртността. Следващите по-долу илюстрации са взети от отчетите за «*Public Health 1863, 6th Report*»; отчетът е съставен от д-р Джон Саймън, добре известен на читателя от книга I на този труд.

Комбинирането на работниците и тяхното коопериране е условие, което позволява мащабно прилагане на машините, концентрация на средствата за производство и икономия в тяхното прилагане; също така тази масова съвместна работа в закрити помещения и в такива условия, при които решаващо е не здравето на работниците, а по-успешното изготвяне на продукта — това масово съсредоточаване на работници в една и съща работилница е, от една страна, източник на растяща печалба за капиталистите, а, от друга страна — причина за разхищаване живота и здравето на работниците, щом последиците от него не се компенсират чрез съкратено работното време и въвеждане на специални предпазни мерки.

Д-р Саймън посочва следното общо правило, което доказва с масови статистически данни:

«Смъртността от белодробни заболявания в даден окръг расте, при рав-

ни други условия, право пропорционално на степента, в която населението на този окръг е принудено да прибегва към съвместна работа в затворени помещения» (с. 23). Причината за това е лошата вентилация. «И вероятно в цяла Англия няма изключение от общото правило, че във всеки окръг, в който се намира значителна промишленост, съсредоточена в затворени помещения, увеличената смъртност на работниците в тая промишленост е достатъчна, за да даде абсолютен превес на белодробните заболявания в цялата статистика за смъртност в даден окръг» (с. 23).

Статистиката за смъртността в онези отрасли на промишлеността, в които се работи в затворени помещения и които през 1860 и 1861 г. са подложени на изследване от страна на санитарния надзор, дава следните резултати. На същия брой мъже от 15—55-годишна възраст, на който в земеделските окръзи на Англия се падат 100 смъртни случая от туберкулоза и други белодробни заболявания, се падат: в Ковънтри — 163 смъртни случая от туберкулоза, в Блякбърн и Скиптон — 167, в Конглетън и Бредфорд — 168, в Лейстер — 171, в Лик — 182, в Майклесфийлд — 184, в Болтън — 190, в Нотингъм — 192, в Рочдейл — 193, в Дерби — 198, в Селфорд и Ештон андер Лайн — 203, в Лидс — 218, в Престън — 220 и в Манчестър — 263 (с. 24). Следващата таблица дава още попоразителен пример. Тя дава смъртните случаи от белодробни заболявания отделно за двата пола на възраст от 15—25 години, изчислени за всеки 100 000 жители. Избрани са такива окръзи, в които само жените са заети с промишлен труд, съсредоточен в затворени помещения, а мъжете са заети в най-разнообразни отрасли на труда.

*Брой смъртни случаи от белодробни заболявания
между 15 и 25 годишна възраст на всеки 100 000 души:*

Окръзи	Главна промишленост	Мъже	Жени
Беркемстид	Плетачество от слама, работят жени	219	578
Лейтън базар	Плетачество от слама, работят жени	309	554
Нюпорт-Пегнел	Плетене на дантели от жени	301	617
Тоучестър	Плетене на дантели от жени	239	577
Йовил	Производство на ръкавици, работят главно жени	280	409
Лик	Копринена промишленост, преобладават жени . . .	437	856
Конглетон	Копринена промишленост, преобладават жени . . .	566	790
Майклесфийлд	Копринена промишленост, преобладават жени . . .	593	890
Северни окръзи	Земеделие	331	333

В окръзите с копринена промишленост, където участието на мъже във фабричния труд е по-значително, и смъртността между тях е по-висока. Процентът на смъртността от туберкулоза и др. разкрива тук, както гласи отчетът,

«онези възмутителни санитарни условия, при които работи значителна част от нашата копринена промишленост».

И това е тъкмо онази копринена промишленост, при която фабрикантите, изтъквайки изключително благоприятните санитарни условия на своето производство, искаха и отчасти получиха изключително дълго работно време за децата под 13-годишна възраст (виж «Капиталът», кн. I, гл. VIII, с. 256).

«Без съмнение нито един от изследваните досега отрасли на промишлеността не дава по-печална картина от шивашкото производство, описал от тази страна д-р Смит. . . «Работилниците», казва той, «са твърде различни в санитарно отношение, но почти всички те са препълнени, проветряват се лошо и са крайно нехигиенични... Такива стаи са и без това неизбежно задушни, а когато се запали газът, както това става денем при мъгливо време или през зимните вечери, температурата достига до 80 и дори 90 градуса (по Фаренхайт = 27—33° по Целзий), в резултат работниците се обливат в пот, стъклата на прозорците се запотяват, водата постоянно тече на струи и капе от тавана и работниците са принудени да държат отворени няколко прозореца, макар че от това неизбежно се простудяват.» За състоянието на 16 от най-значителните работилници в

лондонския Уестенд той дава следното описание: «най-голямата кубатура за един работник в тези лошо проветрени помещения е 270 куб. фута, най-малката — 105 фута, средно 156 фута на човек. В една работилница, заобиколена от всички страни с галерии и получаваща светлина само отгоре, работят от 92 до 100 души; горят значителен брой газови пламъчета; отходните места се намират до самата работилница; на човек се падат не повече от 150 фута кубатура. В друга работилница, приличаща на кучешка колиба, която се помещава в дъното на един осветен само отгоре двор и се проветрява само от един малък прозорец на покрива, работят 5 или 6 души, като на всеки един се падат само по 112 куб. фута.» И «в тези ужасни (atrocious) работилници, описани от д-р Смит, шивачите работят обикновено по 12—13 часа на ден, а понякога работата продължава цели 15—16 часа» (с. 25, 26, 28).

Смъртност на 100 000 души на възраст от:

Брой заети лица	Производствени отрасли и области	25 - 35	35 - 45	45 - 55
958 265				
22 301 мъже и	} Земеделие в Англия и Уелс	743	805	1 145
12 377 жени		958	1 262	2 093
13 803		Словослагатели и печатари в Лондон . . .	894	1 747

Трябва да се отбележи — и това действително е отбелязано от Джон Саймън, съставител на отчета и завеждащ медицинския отдел, — че за възрастта 25—35 години са посочени по-ниски от действителните цифри на смъртността за шивачи, словослагатели и печатари в Лондон, тъй като и в двата тези отрасъла на промишлеността лондонските майстори получават от селата значителен брой млади хора (вероятно под 30-годишна възраст), които работят като чираци и «*improvers*» (*усъвършенстващи се в занаята*). Те увеличават броя на заетите в промишлеността лица, въз основа на което са изчислени нормите на смъртността за промишленото население на Лондон; но броят на смъртните случаи е при тях по-малък, отколкото при другите работници, понеже тяхното пребиваване в града е само временно; ако се разболеят през това време, те се връщат у дома си на село, където се и регистрира тяхната смърт, когато болестта завърши със

смърт. Това в още по-голяма степен се отнася за групите от по-ранна възраст и затова лондонските цифри относно смъртността на лицата от тези групи нямат никакво значение като показател на вредното влияние на промишлеността върху здравето (с. 30).

Подобно на шивачите е положението и на словослагателите, у които към липсата на вентилация и т.н. се прибавя още и нощният труд. Тяхното обичайно работно време продължава 12—13, а понякога 15—16 часа.

«Страшни са горещината и задухът, когато се запали газът... Често се случва, че изпаренията от букволеярната или смрадта от машините и помийните ями се издигат от долния етаж нагоре и още повече влошават условията на горното помещение. Нажеженият въздух на долните помещения повишава температурата в горните и с нагриването на пода и ако помещенията са ниски, а се употребява много газ — тогава е истинско бедствие. Още по-лошо е положението там, където парните котли се помещават в долното помещение и изпълват цялата сграда с непоносима горещина... Изобщо може да се каже, че вентилацията е съвсем незадоволителна и съвсем недостатъчна, за да може след залез слънце да ограничи жегата и да изхвърли навън продуктите от изгарянето на газа, и че в много работилници, особено такива, които по-рано са били жилищни помещения, санитарните условия са крайно плачевни.»

В някои работилници, особено за седмични вестници, където също са заангажирани момчета от 12 до 16 г., се работи почти непрекъснато в продължение на два дни и една нощ; докато в други наборни работилници, които изпълняват срочни работи, работниците нямат почивка дори в неделните дни и тяхната работна седмица става 7 дни вместо 6 (с. 26, 28).

За шапкарките и шивачките говорихме вече в «Капиталът», кн. I, гл. VIII, 3, с. 215—21789, когато ставаше дума за прекомерния труд. Техните работни помещения се описват в приведения от нас отчет на д-р Орд. Дори когато те през деня са донякъде по-добри, през часовете, когато е запален газът, в тях става прекомерно горещо, въздухът ста-

ва развален и вреден. В 34 от по-добре благоустроените работилници д-р Орд е намерил, че средно кубатурата за една работничка е:

«В 4 случая — повече от 500 фута; в 4 други — от 400 до 500 фута; ... в 45 — от 200 до 250; в 4 — от 150 до 200, и най-сетне, в 9 случая — само от 100 до 150 куб. фута. Дори в най-благоприятния от тези случаи количеството въздух едва стига при продължителна работа и в помещение с несъвършена вентилация. Дори и при добра вентилация вечерно време в работилниците става много горещо и задушно поради необходимия значителен брой горящи газови пламъчета.»

А ето и забележката на д-р Орд за една от посетените от него работилници от по-долна класа, където се работи за сметка на посредник:

«Стая с обем 1280 куб. фута; в нея се намират 14 души; на всеки един се падат по 91,5 куб. фута. Работничките изглеждаха тук преуморени и измъчени. Работната заплата се определя седмично от 7—15 шилинга, освен това получават чай... Работят от 8 сутрин до 8 вечер. Малката стая, в която са струпани тези 14 души, се проветрява лошо. Има два отварящи се прозореца и една камина, която впрочем беше запушена; няма никакви специални приспособления за вентилация» (с. 27).

В същия отчет за прекомерния труд на модистките се казва следното:

«Прекомерният труд на младите жени в елегантните модни ателиета трае само около 4 месеца, но в такава чудовищна степен, че в много случаи е предизвикал изумление и недоволство у публиката; през тези месеци в ателието се работи обикновено 14 пълни часа, а при натрупване на спешни поръчки — дори по 17—18 часа всекидневно. През останалото време на годината работата продължава вероятно по 10—14 часа; онези, които работят в къщи, са заети обикновено по 12 или 13 часа. В конфекцията за дамски палта, яки, ризи и др. работата в общо ателие, включително и шиенето на шевна машина, не продължава толкова дълго, обикновено не повече от 10—12 часа»; обаче, прибавя д-р Орд, «в някои заведения редовното работно време се удължава през известни периоди чрез извънредна работа, заплащана отделно, а в други след свършване на редовното работно време работата се носи в къщи, за да се довърши там. Ще прибавим, че и при едната, и при другата форма из-

вънредният труд често пъти е принудителен» (с. 28).

Джон Саймън прави към тази страница следната забележка:

«Г-н Редклиф, секретар на епидемиологичното дружество, който имаше особено много случаи да изследва здравето на работничките в заведенията от първия тип, намерил, че от всеки 20 девойки, които според собствените им думи се чувствували «съвсем здрави», в действителност е била здрава само една; при останалите е констатирал в различна степен изтощение на силите, нервно изтощение и многобройни, свързани с това, функционални разстройства. Като причини за това той смята: на първо място продължителността на работния ден, която той определя дори за мъртвия сезон на годината на минимум 12 часа всекидневно; второ, претъпкаността и лошата вентилация на ателиетата, разваления от светилния газ въздух, недостатъчното или лошото хранене, недостатъчните грижи за удобства в помещенията.»

Д-р Саймън, шефът на английската здрава служба, идва в края на краищата до заключението,

«че за работниците е практически невъзможно да настояят за изпълнение на нещо, което теоретически е най-елементарното тяхно право на здраве, правото, когато работодателят ги назначава на каквато и да било работа, да отстрани за своя сметка, доколкото зависи от него, всички причини, които, без да е нужно, правят тази съвместна работа вредна за здравето: обаче работниците фактически не са в състояние да извоюват със собствени сили тази санитарна справедливост и въпреки намерението на законодателя също тъй малко могат да разчитат на някаква действителна подкрепа от страна на чиновниците, на които е поверено прилагането на законите за предотвратяване на нещастни случаи» (стр. 29). — «Без съмнение, определянето на точните граници, в които работодателите трябва да бъдат подложени на регулиране, са някои дребни технически затруднения. Но... по принцип исканията за запазване на здравето, имат универсален характер. И в интерес на милионите работници и работнички, животът на които сега ненужно се трови и съкращава от безчислени физически страдания, създавани изключително от характера на тяхната работа, аз се осмелявам да изкажа надежда, че и санитарните условия на труд ще бъдат навсякъде поставени под закрила на законите;

необходимо е да се гарантира поне въвеждане на задоволителна вентилация във всички затворени работнически помещения и във всеки отрасъл на труд, който по природата си е вреден за здравето, да се ограничат, доколкото е възможно особено вредни за здравето влияния» (с. 31).

(горе)

III. ИКОНОМИЯ В ДОБИВАНЕТО НА ДВИГАТЕЛНА СИЛА, В ПРЕДАВАНЕ НА СИЛАТА И В ПОСТРОЙКИ

В своя октомврийски отчет за 1852 г. Л. Хорнър цитира едно писмо на изобретателя на парния чук, известния инженер Джеймс Насмит от Пътрикрофт, в което се казва:

«Публиката съвсем малко е запозната с това, какво колосално нарастване на двигателната сила се получава в резултат на такива изменения на системата и усъвършенствания» (в парните машини), «като тези, за които говоря. Силата на машините в нашия окръг» (Ланкашър) «се намираще в продължение на около 40 години под гнета на страхливата и пълна с предразсъдъци рутина, от която за щастие сега се освободихме. През последните 15 години, а особено през последните 4 години» (т.е. след 1848 г.) «станаха твърде значителни изменения в начина на използване на кондензационните парни машини... В резултат... същите машини дават много повече полезна работа при значително намаление на консумацията на въглища... Години наред след въвеждане на парната сила във фабриките на този окръг се смяташе, че скоростта на кондензационните машини трябва да бъде приблизително 220 фута ход на буталото в минута, т.е. че една машина с 5-футов ход на буталото се считаше за предварително ограничена на 22 оборота на коленчатата ос в минута. Считаше се за нецелесъобразно да се пуска машината по-бързо; и тъй като всички механизми бяха приспособени към тази 220-футова скорост на движение на буталото, тази малка и безсмислена скорост господстваше в цялата промишленост дълги години. Най-сетне, било поради щастливо непознаване на установената норма или пък благодарение на съзнателната инициатива на някой смел новатор, била изпробвана по-голяма скорост и тъй като резултатът се оказва крайно благоприятен, примерът си намира подражатели; отпуснаха, както се казваше тогава, юздите на машината, като измениха главните колела на предавателния

механизъм така, че парната машина можеше да получи скорост до 300 и повече фута в минута, докато механизмите запазваха предишната си скорост... Тази увеличена скорост на парната машина влезе сега почти във всеобща употреба, тъй като опитът показва, че по този начин не само същата тази машина дава повече полезна сила, но и самото движение става много по-гладко поради увеличената инерция на маховика. При неизменно налягане на парата и неизменен вакуум в кондензатора се получава по-голяма сила поради простото ускоряване движението на буталото. Ако например се успееше да се преустрои чрез съответни изменения една парна машина, която при 200 фута скорост в минута дава 40 конски сили, така че да прави 400 фута в минута при същото налягане на парата и същия вакуум, би се получило точно двойна сила; а тъй като налягането на парата и вакуумът и в двата случая са еднакви, то напрежението на отделните части на машината, а следователно и опасността от нещастни случаи при увеличение на скоростта не се увеличава значително. Цялата разлика е в това, че сега количеството на консумираната пара се увеличава приблизително в същото отношение, в което нараства скоростта на движението на буталото и освен това лагерите, т.е. частите на машината, които са подложени на триене, се износват малко по-бързо, но това едва ли заслужава да бъде споменато... Но за да се получи от същата машина повече сила чрез ускореното движение на буталото, необходимо е да се изгорят повече въглища под същия парен котел или да се използва котел с по-голям парен капацитет, с една дума, да се получи повече пара. Това бе постигнато и котлите с по-голям капацитет на производство на пара бяха приспособени към старите «ускорени» машини: така последните в много случаи даваха 100% повече работа. Към 1842 г. започна да привлича внимание извънредно евтиното добиване на енергия от парните машини в мините Корнуол; конкуренцията в памукопредачната промишленост принуждаваше фабрикантите да търсят главния източник на своята печалба в икономии; значителната разлика в консумацията на въглища, пресметната на един час и една конска сила, между корнуолските и другите машини, както и необикновената икономия, постигана чрез въвеждане на вулфовите машини с двойни цилиндри, станаха причина и в нашата област да се постави на пръв план въпросът за пестене на горивния материал. Корнуолските машини и машините с двойни цилиндри даваха 1 конска сила на час по консумация на 3½ до 4 фунта въглища, докато машините в памукопредачните окръзи

консумираха обикновено 8—12 фунта въглища на конска сила и час. Тази тъй значителна разлика накара фабриканти и машиностроители от нашия окръг да се стремят да постигнат на своя страна същата необичайна икономия с помощта на средства, подобни на онези, които бяха вече въведени в Корнуол и във Франция, където високите цени на въглищата заставяха фабрикантите да съкращават колкото могат повече разходите по това скъпо перо в своите предприятия. Това доведе до твърде важни резултати. Първо, много котли, половината от повърхността на които в доброто старо време на високи печалби беше изложена на действието на външния студен въздух, сега бяха покрити с дебел слой филц или с тухли и мазилка, или с други материали, благодарение на което се предотвратяваше излъчването на получената толкова скъпо топлина. По същия начин започнаха да предпазват парните тръби и да обвиват цилиндрите с филц или дърво. Второ, започват да прилагат високото налягане. По-рано предпазителната клапа беше така нагласена, че се отваряше още при парно налягане от 4, 6 или 8 фунта на квадратен дюйм; сега бе открито, че повишаването на налягането до 14 или 20 фунта... води към твърде значително пестене на въглища; с други думи, работата на фабриката започва да се върши при значително по-малка консумация на въглища... Онези, които притежаваха достатъчно средства и достатъчно предприемчивост, започнаха да прилагат системата на увеличеното налягане и разширение в нейната пълна широта и въведоха в употреба съответно построени парни котли, развиващи налягане до 30, 40, 60 и 70 фунта на квадратен дюйм — налягане, което би накарало инженерите от старата школа да припаднат от ужас. Но тъй като икономическият резултат от това повишено налягане на парата... твърде скоро се прояви в съвсем недвусмислена форма на фунтове, шилинги и пенси, парните котли с високо налягане при кондензационните машини получиха почти общо разпространение. Онези, които са прокарали радикално реформата, започват да прилагат вулфовите машини; това стана в повечето неотдавна построени машини; започнаха да се употребяват особено вулфовите машини с 2 цилиндъра, в единия от които парата от котела развива сила поради превеса на своето налягане над атмосферното и след това, вместо да излезе на свобода след всяко движение на буталото, както е ставало по-рано, тя влиза в един цилиндър за ниско налягане, който е приблизително четири пъти по-голям по обем, и след като извърши там ново разширение, се превежда в кондензатора. Икономичес-

кият резултат, постигнат от въвеждане на тези машини, се изразява в това, че тук работата на една конска сила за един час се създава с помощта на 3½ до 4 фунта въглища, докато за машините от старата система бяха необходими за същата цел от 12 до 14 фунта. Чрез остроумни приспособления вулфовата система на двойни цилиндри или на комбинирана машина с високо и ниско налягане можа да се приложи към съществуващите машини от по-стар тип и по този начин да се повиши техният капацитет, понижавайки същевременно консумацията на въглища. Същият резултат се постигна през последните 8—10 години чрез съединяване на машината за високо налягане с кондензационна машина така, че използваната пара от първата преминава във втората и я привежда в движение. Тази система се оказа в много случаи полезна.»

«Би било трудно да се установи точно в каква степен се е увеличил работният капацитет на старите машини, към които са били приложени някои от посочените по-горе нови подобрения или всички подобрения, взети заедно. Обаче аз съм уверен, че при еднакво тегло на парната машина сега получаваме средно най-малко 50% повече работа и че в много случаи същата парна машина, която в периода на ограничената скорост от 220 фута на минута даваше 50 конски сили, сега дава повече от 100. Извънредно важните в икономичен смисъл резултати от прилагането на високото налягане при кондензационната машина, както и много по-големите изисквания, които се поставят на старите парни машини във връзка с разширяването на предприятията, доведоха през последните три години до въвеждане на тръбните котли, благодарение на които отново силно намаляха разходите за добив на пара» («Reports of Insp. of Fact., October. 1852», 23—27).

Казаното за двигателите се отнася и за предавателните механизми и работните машини.

«Бързината, с която се развиваха усъвършенстванията на машините през последните няколко години, даде на фабрикантите възможност да разширят производството без допълнителна двигателна сила. По-икономичното използване на труд стана необходимо поради намаляване на работния ден и в повечето добре ръководени фабрики постоянно се преценява как да се разшири производството при по-малки разходи. Бла-

годарение на любезността на един твърде интелигентен фабрикант от моя окръг аз разполагам с данни относно броя и възрастта на работниците, заети в неговата фабрика, относно използваните там машини и работната заплата, изплатена през периода от 1840 г. до днес. През октомври 1840 г. неговата фирма е имала 600 работници, от които 200 под 13 години; през октомври 1852 г. — само 350 работници, от които само 60 под 13 години. През тези две години са работили едни и същи машини, със съвсем малки изключения и е била изплатена същата сума за заплата» (отчет на Редгрейв в «Reports of Insp. of Fact., Oct. 1852», р. 58, 59).

Резултатите от тези усъвършенствания на машините се виждат напълно едва когато те са монтирани в нови, целесъобразно устроени фабрични сгради.

«Що се отнася до усъвършенстванията на машините, трябва да отбележа, че са постигнати големи успехи преди всичко в строежа на фабрики, които са приспособени за инсталиране на тези нови машини... В долния етаж аз пресуквам всичката прежда и само там са съсредоточени всичките 29 000 пресукални вретена. Само в това помещение и в пристройката постигам най-малко 10% икономия на труд, и то не толкова поради подобрения в системата на самото пресукване, колкото поради събиране на машините под едно управление; същия брой вретена аз мога да приведа в движение с една двигателна ос, чрез което в сравнение с другите фирми получавам изгода от предавателния механизъм от 60 до 80%. Освен това така се пести много машинно масло, грес и т.н. С една дума, при усъвършенствано устройство на фабриката и при подобрени машини аз, при най-скромна сметка, съм спестил 10% труд и освен това съм спестил големи количества енергия, въглища, масло, лой, двигателни оси, ремъци и т.н.» (показания на един памуко-предачен фабрикант, «Reports of Insp. of Fact., October 1863», р. 109, 110).

(горе)

IV. ПОЛЗВАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТПАДЪЦИ

С капиталистическия начин на производство се разширява и използването на отпадъците на производството и потреблението. Под първите разбираме отпадъци на промишлеността и на селското стопанс-

тво, под последните — отчасти отпадъци, които произлизат от естествената обмяна на веществата у човека, отчасти формата, която приемат предметите за потребление, след като процесът на тяхното потребление е завършен. Отпадъци на производството са следователно страничните продукти в химическата промишленост, които при малък мащаб на производство се губят; железните стърготини, които остават от производството на машини и отново влизат като суров материал в железодобивното производство и т.н. Отпадъци на потреблението са естествените вещества, отделяни от човешкия организъм, остатъците от дрехи във вид на парцали и пр. Отпадъците на потреблението са от голямо значение за селското стопанство. По отношение на тяхното използване капиталистическото стопанство се отличава с колосално разточителство; например в Лондон то не намира за изпразненията на 4½ милиона хора по-добро използване, освен с цената на огромни разходи да осмърдява с тях Темза.

Поскъпването на суровините служи естествено като стимул за използване на отпадъците.

Общо взето, условията за това вторично използване са следните: натрупване на значителни маси отпадъци, което е възможно само при работа в едър мащаб; усъвършенстване на машините, благодарение на което веществата, които по-рано не можеха да се използват в своята дадена форма, получават вид, пригоден за използване в новото производство; напредъкът на науката, особено на химията, която открива полезните свойства на тези отпадъци. Няма съмнение, че и при дребната градинарска земеделска култура, като например в Ломбардия, Южен Китай и Япония, също се постига голяма икономия от този род. Обаче, общо взето, производителността на земеделието се изкупва при тази система с голямо разточителство на човешка работна сила, която се отнема от другите сфери на производството.

Така наречените отпадъци играят значителна роля почти във всеки отрасъл на промишлеността. Така например в декемврийския фабри-

чен отчет за 1863 г. се посочва следното като една от главните причини, поради които фермерите в Англия и в много части на Ирландия без желание и рядко отглеждат лен:

«Значителните отпадъци... които се получават при обработка на лен в малките даракчийници за лен, движени с вода... Отпадъците при памука са сравнително малки, но при лена са твърде значителни. Грижливата работа при накисване и механическото влачене може значително да ограничи тази загуба... В Ирландия влаченето на лен се върши често съвсем незадоволително, така че се губят 28—30% от продукта» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 139, 142).

Всичко това би могло да бъде отстранено ако се прилагат по-съвършени машини. Дребът, който се получава, е в толкова голямо количество, че фабричният инспектор казва:

«От няколко даракчийници за лен в Ирландия ми съобщават, че работниците често носят в къщи отпадъците и ги употребяват като гориво за печките си, а това е много ценен материал» (пак там, с. 140).

За отпадъците от памук ще говорим по-долу, когато ще стане дума за колебанията в цените на суровините.

Вълнената промишленост беше по-благоразумна, отколкото промишлеността по обработка на лен.

«По-рано се смяташе за позорно да се събират отпадъци от вълна и вълнени парцали за нова преработка, но този предразсъдък съвсем изчезна във връзка с производството на изкуствена вълна, което стана важен отрасъл от вълнената промишленост в йоркширския окръг; няма съмнение, че и предприятия, преработващи памучни отпадъци, скоро ще заемат същото място като отрасъл от производството, отговарящ на една общопризната потребност. Преди 30 години вълнените парцали, т.е. парчетата от чист вълнен плат, се оценяваха средно по 4 ф.ст. и 4 шилнга за тон; през последните няколко години те поскъпнаха до 44 ф.ст. за тон. При това търсенето дотолкова нарасна, че се използват дори смесени тъкани от вълна и памук, тъй като се намери начин да се разла-

га памукът, без да се поврежда вълната; и днес хиляди работници са заети във производството на *shoddy*, от което потребителят има полза, тъй като той сега може да си купи плат от добро средно качество на твърде умерена цена» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 107).

Възстановяваната по такъв начин изкуствена вълна възлизаше още в края на 1862 г. на една трета от общата консумация на вълна в английската промишленост («Reports of Insp. of Fact., October 1862», p. 81). «Голямата изгода» за «потребителя» е в това, че неговите вълнени дрехи сега се износват три пъти по-бързо, отколкото преди, и че започват да се разнищват шест пъти по-бързо.

Английската копринена промишленост се движеше по същата наклонена плоскост. От 1839 до 1862 г. консумацията на естествена сурова коприна малко намаля, докато консумацията на копринени отпадъци се удвои. Усъвършенстваните машини дадоха възможност да се произвеждат от този, при други условия, доста малоценен материал копринени тъкани за различни цели.

Най-ярък пример за използване на отпадъци дава химическата промишленост. Тя използва не само своите собствени отпадъци, като намира за тях ново приложение, но и отпадъци от най-разнообразни други отрасли на промишлеността и превръща например неизползвания по-рано почти за нищо каменовъглен катран в анилинови бои, в ализарин, а напоследък и в медикаменти.

От тази икономия на отпадъци от производството чрез вторичното използване трябва да различаваме икономията при получаване на самите отпадъци, т.е. свеждането на отпадъците до техния минимум и непосредственото максимално използване на суровините и спомагателните материали, които влизат в производството.

Икономията на отпадъци отчасти зависи от доброто качество на машините, които се използват. Масло, сапун и пр. се пестят по-добре, когато отделни части на машините са поточно изработени и по-добре

полирани. Това се отнася до спомагателните материали. А отчасти — и това е най-важно — зависи от качеството на употребяваните машини и инструменти дали по-голяма или по-малка част от суровините в производствения процес се превръща в отпадъци. Най-сетне, това зависи и от качеството на самите суровини. Последното от своя страна зависи отчасти от развитието на добивната промишленост и земеделието, които произвеждат суровини (от успеха на културата в същинския смисъл на думата), отчасти от степента на развитие на процесите, на които се подлага суровият материал до неговото постъпване в обработващата промишленост.

«Пармантис доказва, че за един сравнително не много дълъг период, например от времето на Луи XIV, изкуството да се мели зърно значително се е усъвършенствало във Франция, така че съвременните мелници в сравнение с по-ранните дават около $\frac{1}{2}$ повече хляб от едно и също количество зърно. И действително годишната консумация на парижанина, която по-рано се изчисляваше на 4 сетие зърно, по-късно на 3, най-сетне на 2, възлиза в днешно време на $1\frac{1}{3}$ сетие, или приблизителна па 342 фунта на глава... В Перш, където съм живял дълго време, грубо построените мелници с мелнични камъни от гранит и базалтит са в повечето случаи преустроени според изискванията на механиката, която направи такива големи успехи през последните 30 години. Снабдиха ги с добри мелнични камъни от Ла Ферте, започнаха да мелят зърното два пъти, направиха ситото да се движи в кръг и в резултат на същото количество зърно се получава с $\frac{1}{6}$ повече брашно. По този начин аз лесно си обяснявам граматната разлика между дневната консумация на зърно у римляните и у нас; причината е изключително в недостатъчното съвършенство на начините на мелене на зърно и приготвяне на хляб. В това виждам и обяснението на забележителния факт, който привежда Плиний, XVIII, гл. 20, 2... Брашното се продавало в Рим според качеството по 40, 48 или 96 аса за модий. Тези цени, които са извънредно високи в сравнение с цените на зърното по същото време, се обясняват с детински-несъвършеното състояние на мелничната техника и произтичащите от това значителни разходи по меленето» (Durcau de la Malle. «Economie Politique des Romains». Т. I, Paris, 1840, p. 280—281).

V. ИКОНОМИЯ ЧРЕЗ ИЗОБРЕТЕНИЯ

Тези икономии в прилагането на основния капитал са, както вече казахме, резултат от това, че условията на труда се прилагат в едър мащаб, накратко казано, че те служат като условия на непосредствения обществен, на обобществения труд, или на непосредствената кооперация в производствения процес. От една страна, само при това условие механичните и химичните изобретения могат да бъдат приложени, без да се повиши цената на стоката, а последното обстоятелство е всякога задължително условие. От друга страна, само при производство, организирано в едър мащаб, стават възможни икономии, които произтичат от съвместното производствено потребление. Най-сетне, само опитът на комбинирания работник открива и показва къде и как трябва да се икономисва, как най-лесно да се използват направените вече открития, какви практически затруднения трябва да се преодоляват при прилагане теорията в производствения процес и т.н.

Ще отбележим между другото, че трябва да се прави разлика между всеобщ труд и съвместен труд. И единият, и другият играят своя роля в производствения процес, всеки от тях преминава в другия, но между тях има и разлика. Всеобщ труд е всеки научен труд, всяко откритие, всяко изобретение. Той се определя отчасти от кооперация със съвременници, отчасти от използване труда на предшественици. Съвместният труд предполага непосредствената кооперация на индивидите.

Казаното по-горе получава ново потвърждение в следните често наблюдавани обстоятелства:

1) В голямата разлика между разходите за първоначалното създаване на една нова машина и разходите за нейното възпроизвеждане; по този въпрос виж Юър и Бебидж.

2) В това, че разходите, необходими за работата на едно предприятие, което прилага нови изобретения, са винаги значително по-големи от разходите на следващите предприятия, възникнали върху неговите развалини, от неговите кости. Това е до такава степен вярно, че обикновено предприемачите-новатори банкрутират и едва техните наследници, в чиито ръце попадат на по-евтини цени постройките, машините и пр., процъфтяват. Именно по тази причина най-нищожните и жалки представители на паричния капитал извличат в повечето случаи най-голяма полза от всеки прогрес на всеобщия труд на човешкия ум и от общественото прилагане на този прогрес чрез комбинирания труд.

(горе)

ГЛАВА ШЕСТА

ВЛИЯНИЕ НА ИЗМЕНЕНИЕТО НА ЦЕНИТЕ

I. КОЛЕБАНИЯ В ЦЕНИТЕ НА СУРОВИНИТЕ, НЕПОСРЕДСТВЕНОТО ИМ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

Както досега, така и тук ние приемаме, че нормата на принадлежната стойност не претърпява никакво изменение. Тази предпоставка е необходима, за да се изследва даденият случай в неговия чист вид. Възможни са обаче случаи, когато при неизменна норма на принадлежната стойност даден капитал ангажира увеличаващ се или намаляващ брой работници поради разширенията или съкращенията, които произтичат от подлежащите тук на разглеждане колебания в цените на суровините. В този случай масата на принадлежната стойност би могла да се изменя при постоянна норма на принадлежната стойност. Тук обаче трябва да отстраним и този междинен случай. Ако усъвършенстването на машините и изменението на цената на суровините едновременно влияят върху броя на заетите от даден капитал работници или върху размера на работната заплата, необходимо е да се съпоставят 1) влиянието, което измененията на постоянния капитал

оказват върху нормата на печалбата, и 2) влиянието, което измененията на работната заплата оказват върху нормата на печалбата; резултатът се получава от само себе си.

Но тук, както и в предишния случай, трябва изобщо да се има предвид следното. Станат ли изменения, било поради икономия на постоянния капитал, било поради колебанията на цената на суровините, те винаги засягат нормата на печалбата, дори когато съвсем не изменят работната заплата, а следователно и нормата, и масата на принадлежната стойност.

Във формулата $m' \frac{v}{K}$ те изменят величината на K , а заедно с това и стойността на цялата дроб. Следователно тук — за разлика от това, което видяхме при разглеждане на принадлежната стойност — е съвсем безразлично в кои сфери на производство стават тези изменения, дали засегнатите от тях отрасли произвеждат средства за живот за работниците и постоянен капитал, който служи за производство на тези средства за живот, или не. Развитото тук важи и когато измененията стават в производството на луксозни предмети, като под производство на луксозни предмети разбираме всяко производство, което не е необходимо за възпроизводството на работната сила.

Към суровините спадат тук и спомагателните материали като индиго, въглища, газ и т.н. Освен това, доколкото в тази рубрика влизат и машините, техният суров материал се състои от желязо, дърво, кожа и т.н. Затова тяхната цена изпитва влияние на колебанията в цените на суровия материал, който влиза в тяхната конструкция. И доколкото тази цена се повишава поради колебанията на цените на суровия материал, от който те са направени, или на спомагателните материали, които се изразходват при тяхната експлоатация, понижава се съответно и нормата на печалбата. И обратно.

В по-нататъшното изследване ще се ограничим с колебанията на цените само на онези суровини, от които се произвежда непосредстве-

но стоката; така че ще оставим настрана суровините, доколкото те са суров материал при производство на машините, функциониращи като средства на труда, или спомагателен материал, който се използва при тяхната работа. Тук трябва да се отбележи още само едно: природното богатство откъм желязо, въглища, дървен материал и т.н. — главните елементи, необходими за производството и приложението на машините — изглежда тук като естествена производителност на самия капитал и е елемент при определяне нормата на печалба, независимо от високото или ниското равнище на работната заплата.

Тъй като нормата на печалба е $\frac{m}{K}$ или $= \frac{m}{c+v}$ очевидно е, че всичко, което изменя величината на c , а следователно и на K , изменя същевременно и нормата на печалбата, дори когато m и v и тяхното взаимоотношение остават неизменни. Но суровините образуват една от главните съставни части на постоянния капитал. Дори и в онези отрасли на промишлеността, в които не се употребяват суровини в същинския смисъл на думата, суровините влизат като спомагателен материал или като съставна част на машините и т.н. и по този начин колебанията на техните цени влияят *следователно* върху нормата на печалбата. Ако цената на суровините спада със сума $= d$, то $\frac{m}{K}$, или $\frac{m}{c+v}$ се превръща в $\frac{m}{K-d}$ или $\frac{m}{(c-d)+v}$. Следователно нормата на печалба се повишава. Обратно, ако цената на суровините се повишава, то $\frac{m}{K}$, или $\frac{m}{c+d}$, се превръща в $\frac{m}{K+d}$, или $\frac{m}{(c+d)+v}$, т.е. нормата на печалба се понижава. Ето защо при равни други условия нормата на печалба се повишава или понижава в посока, обратна на движението на цената на суровините. Оттук се вижда между другото колко важни за промишлените страни са ниските цени на суровините, дори ако колебанията на цените на суровините не се съпровождат с изменения в сферата на пласмента на продукта, следователно съвсем независимо от *съотношението* между търсене и предлагане. Оттук следва по-нататък, че външната търговия влияе върху нормата на печалба-

та, дори независимо от всяко нейно въздействие върху работната заплата чрез поевтиняване на необходимите средства за живот. А именно тя влияе върху цените на суровините и спомагателните материали, които се употребяват в промишлеността или земеделието. На съществуващото досега съвсем недостатъчно разбиране на природата на нормата на печалбата и на нейната характерна разлика от нормата на принадлежната стойност се дължи обстоятелството, че, от една страна, икономистите, които изтъкват установеното от практическия опит значително влияние на цените на суровините върху нормата на печалбата, съвсем неправилно обясняват това теоретически (Торънс), докато, от друга страна, икономистите, които строго се придържат към общите принципи, като Рикардо, не разбират влиянието например на световната търговия върху нормата на печалбата.

Ето защо е лесно да се разбере колко голямо значение за промишлеността има премахването или намалението на митата върху суровините; затова и свободният по възможност внос на суровини беше основната теза на рационално изградената покровителствена система. Наред с премахването на житните мита това беше централен въпрос за английските фритрейдери (*свободни търговци*), които особено се грижеха за премахването на митото и върху памука.

Като пример за значението на намаляването на цените не на суровините в същинския смисъл на думата, а на един спомагателен материал, който едновременно е и главен елемент на храната, може да послужи употребата на брашното в памучната промишленост. Според пресмятанията на Р. Х. Грег ***13)** още през 1837 г. работещите тогава в памучната промишленост на Великобритания 100 000 механични и 250 000 ръчни тъкачни станове са употребявали годишно 41 милиона фунта брашно за скробване на основата. Към това трябва да се прибави още една трета от посоченото количество за избелване и други процеси. Общата стойност на изразходваното така брашно той изчислява на 342 000 ф.ст. годишно за последните 10 години. Едно

сравнение с цените на брашното на континента показало, че в резултат на митата върху зърнените храни фабрикантите били принудени да надплащат само за брашно по 170 000 ф.ст. годишно. За 1837 г. Грег оценява този свръхразход най-малко на 200 000 ф.ст. и посочва една фирма, на която това надуване на цената на брашното е струвало годишно 1000 ф.ст. В резултат на това:

«едрите фабриканти, опитните и пресметливи хора на инициативата, твърдят, че 10-часов всекидневен труд би бил напълно достатъчен, ако се отменят митата върху зърнените храни» («Reports of Insp. of Fact., October 1848», p. 98).

Митата върху зърнените храни, както и митата върху памука и други суровини бяха отменени; но щом това бе постигнато, опозицията на фабрикантите против законопроекта за десетчасовия работен ден стана по-енергична откогато и да било. И когато веднага след това десетчасовият работен ден във фабриките все пак стана закон, първата негова последица беше опитът за общо намаляване на работната заплата.

Стойността на суровините и на спомагателните материали влиза изцяло и наведнъж в стойността на продукта, за чието производство те се изразходват, докато стойността на елементите на основния капитал преминава върху продукта само според износването, следователно само постепенно. Оттук следва, че цената на продукта се влияе в много по-голяма степен от цената на суровия материал, отколкото от цената на основния капитал, макар че нормата на печалбата се определя от общата сума на стойността на вложения капитал, независимо от това каква част от него се изразходва за дадено време. Ясно е обаче, че разширяването или стесняването на пазара зависи от цената на отделната стока и е обратно пропорционално на повишаването или спадането на тази цена — макар че ние споменаваме само пътъм за тази страна на въпроса, тъй като тук все още предполагаме, че стоките се продават по тяхната стойност, и следователно

съвсем се абстрахирахме от колебанието на цените, предизвикано от конкуренцията. Затова на практика се оказва, че при повишаване цената на суровините цената на фабриката се повишава не в същата пропорция и се понижава не в същата пропорция при намаляване цената на суровините. Ето защо в единия случай нормата на печалбата спада по-ниско, а в другия случай се покачва по-високо, отколкото при продажба на стоките по тяхната стойност.

По-нататък: масата и стойността на прилаганите машини нараства с развитието на производителната сила на труда, но не в същата пропорция, в която расте самата производителна сила, т.е. в която се увеличава количеството на продукта, произвеждан с тези машини. Следователно в онези отрасли на промишлеността, където изобщо се преработват суровини — или, с други думи, където предметът на труда сам е вече продукт на предшестващ труд, — нарастването на производителната сила на труда се изразява точно в същата пропорция, в която се увеличава количеството на суровините, което поглъща дадено количество труд, т.е. в нарастващата маса на суровините, превръщана в продукт, преработвана в стока например за един час. И така с развитието на производителната сила на труда стойността на суровините образува една постоянно нарастваща съставна част от стойността на стоковия продукт, и то не само защото тази част изцяло влиза в нея, а защото във всяко количество от общия продукт двете части — както частта, която съответства на износването на машините, така и частта, която се създава от добавъчния труд — се намаляват. В резултат на това движение към намаляване нараства относително другата част от стойността, която се образува от суровините, стига само това увеличение да не се унищожава от съответно намаление на стойността на суровините, което е резултат от растящата производителност на труда, употребяван за производство на самите тези суровини.

По-нататък: тъй като суровините и спомагателните материали — съвсем като работната заплата — образуват съставни части на оборот-

ния капитал, следователно трябва постоянно да се възстановяват напълно от всяка отделна продажба на продукта, докато от машините се възстановява само износването, и то отначало във форма на резервен фонд — при това практически съвсем не е толкова съществено дали при всяка отделна продажба се отделя определена част в резервния фонд, стига само от общото годишно постъпление да се прави съответното годишно отчисляване, — тук отново се разкрива как повишаването на цената на суровините може да съкрати или да спъне целия процес на възпроизводство с това, че цената, получена от продажба на стоката, не е достатъчна за възстановяване на всички елементи на стоката; или с това, че тази цена прави невъзможно продължаването на производствения процес в размери, които отговарят на неговата техническа база, в резултат на което само част от машините работят или пък всички машини не могат да работят обикновеното пълно работно време.

Най-после, разходите, причинени от отпадъците, се изменят право пропорционално на колебанията на цената на суровините: увеличават се, ако тя се увеличава, намаляват, ако тя намалява. Но и тук има граница. Още през 1850 г. бяха написани следните редове:

«Един източник на значителни загуби поради повишаването цената на суровия материал не би бил забелязан от човек, който не е предач-практик, а именно загубите от отпадъците. Съобщава ми се, че при повишаване цените на памука разходите на предача, особено при производство на по-долнокачествена прежда, растат много повече, отколкото плащаната добавка към цената. Отпадъците при предене на груба прежда достигат повече от 15%; следователно, ако при една цена на памука от 3½ пенса тази норма причинява загуба от ½ пени на 1 фунт, то при увеличаване цената на памука на 7 пенса за фунт загубата ще бъде вече 1 пени на фунт» («Reports of Insp. of Fact., April 1850», p. 17).

Но когато в резултат от американската гражданска война памукът достигна незапомнена от почти цяло столетие висока цена, отчетът вече гласи съвсем различно:

«Цената, която се дава днес за памучните отпадъци, и вторичното преработване на тези отпадъци във фабриката като суров материал компенсират до известна степен разликата в загубата от отпадъците, която се получава при употреба на индийски памук вместо американски. Тази разлика възлиза приблизително на 12½%. Загубата при обработката на индийския памук достига 25%, така че в действителност памукът струва на предача с ¼ по-скъпо, отколкото той плаща за него. Загубата от отпадъците не играеше голяма роля, когато американският памук струваше 5 или 6 пенса за фунт, защото тя тогава не надминаваше ¾ пени на фунт; но сега, когато един фунт памук струва 2 шилинга и следователно загубата от отпадъците достига 6 пенса за фунт, тя има голямо значение» [*14](#)) («Reports o Insp. of Fact., October 1863», p. 106).

([горе](#))

II. ПОВИШАВАНЕ И ПОНИЖАВАНЕ СТОЙНОСТТА НА КАПИТАЛА, НЕГОВОТО ОСВОБОЖДАВАНЕ И СВЪРЗВАНЕ

Явленията, които разглеждаме в тази глава, се нуждаят за своето пълно развитие от кредита и конкуренцията на световния пазар, който изобщо е базата и жизнената атмосфера на капиталистическия начин на производство. Тези конкретни форми на капиталистическото производство могат обаче да бъдат изследвани изчерпателно само след като бъде изяснена общата природа на капитала; освен това такова изследване не влиза в плана на нашия труд и се отнася до една тема, която би могла да бъде негово продължение. Въпреки това явленията, посочени в заглавието на този отдел, могат да бъдат разгледани тук в обща форма. Те са свързани, първо, помежду си, второ, както с нормата, така и с масата на печалбата. И затова те трябва да бъдат разгледани тук накратко дори само защото създават илюзия, като че ли не само нормата, но и масата на печалбата — която в действителност е еднаква с масата на принадлежната стойност — може да се намалява и увеличава независимо от движението било на масата или на нормата на принадлежната стойност.

Могат ли да се разглеждат освобождаването и свързването на капитала, от една страна, и повишаването и понижаването на неговата стойност, от друга, като различни явления?

Пита се преди всичко: какво разбираме под освобождаване и свързване на капитала? Повишаването и понижаването на стойността се разбират от само себе си. Те означават само, че в резултат на някакви общи икономически причини — защото тук не става дума за особената съдба на отделния капитал — стойността на вече съществуващия капитал се увеличава или намалява, следователно повишава се или се намалява стойността на капитала, авансиран за производството, независимо от нейното нарастване чрез принадлежния труд, който се прилага от капитала.

Под свързване на капитал разбираме, че определени дадени части от цялата стойност на продукта трябва отново да бъдат превърнати в елементи на постоянния или променливия капитал, за да може производството да продължава в предишни размери. Под освобождаване на капитал разбираме, че част от общата стойност на продукта, която досега трябваше да се превръща в постоянен или променлив капитал, става свободна и излишна, ако производството трябва да продължава в предишни размери. Това освобождаване и свързване на капитал се различава от освобождаването и свързването на доход. Ако например годишната принадлежна стойност за капитала K е $= x$, то поради поевтиняване на стоките, които влизат в консумацията на капиталиста, $x - a$ може да се окаже достатъчно да задоволи същите потребности, както и по-рано. Следователно част от дохода $= a$ се освобождава и може да служи или за разширяване на консумацията, или пък за обратно превръщане в капитал (за натрупване). Обратно, ако е нужно $x + a$ за продължаване на досегашния начин на живот, то или той трябва да претърпи ограничение, или част от дохода, която е равна на a и по-рано се е натрупвала, трябва да бъде изразходвана сега като доход.

Повишаването и понижаването на стойността може да засегне или постоянния, или променливия капитал, или и двата едновременно, като по отношение на постоянния капитал то може да засегне или основната, или обратната негова част, или и двете заедно.

При постоянния капитал трябва да се разгледат: суровините и спомагателните материали, към които се отнасят и полуфабрикатите — всичко това ние обединяваме под общото име суровини — машините и останалия основен капитал.

По-горе вече разгледахме измененията в цената, съответно в стойността на суровините, тяхното влияние върху нормата на печалбата и определихме общия закон, че при равни други условия нормата на печалбата е обратно пропорционална на величината на стойността на суровините. Това е безусловно правилно за нововложения капитал в едно предприятие, т.е. когато влагането на капитал, превръщането на пари в производствен капитал, се извършва за пръв път.

Но освен този капитал от нови вложения, значителна част от вече функциониращия капитал се намира в сферата на обръщението, докато друга негова част остава в сферата на производството. Една част се намира на пазара във форма на стока и трябва да бъде превърната в пари; друга част съществува във вид на пари, независимо в каква форма, и трябва да бъде отново превърната в условия за производство; най-после, трета част се намира в сферата на производството, отчасти в първоначална форма на средства за производство, суровини, спомагателни материали, закупени на пазара полуфабрикати, машини и друг основен капитал, отчасти във форма на продукт, който още се намира в процес на изготвяне. Как ще влияе тук повишаването и понижаването на стойността, зависи много от *пропорцията* между тези съставни части. За опростяване на въпроса ще оставим засега настрана целия основен капитал и ще разглеждаме само оная част от постоянния капитал, която се състои от суровините и спомагателните материали, полуфабрикатите и стоките, които

или са още в процес на изготвяне, или вече се намират на пазара в готов вид.

Ако се повишава цената на суровините, например на памука, повишава се и цената на памучните стоки — на полуфабрикатите, като преждата, и на готовите стоки, като тъканите, и т.н., — които са произведени от по-евтин памук; също така се повишава както стойността на още необработения, намиращият се на склад памук, така и стойността на памука, който тепърва се обработва. Последният, тъй като чрез обратно въздействие става израз на повече работно време, прибавя към продукта, в който той влиза като съставна част, по-голяма стойност от онази, която той сам е притежавал първоначално и която капиталистът е заплатил за него.

Следователно, ако едно повишаване на цената на суровините се придружава от значителна маса налична готова стока на пазара — безразлично на каква степен на обработка, — то се повишава стойността на тази стока и заедно с това се повишава стойността на вече съществуващия капитал. Същото важи и за намиращите се в ръцете на производителите запаси от суровини и т.н. Това повишаване на стойността може да компенсира или нещо повече от това да компенсира загубите на отделните капиталисти или дори капиталистите от цял отрасъл на промишлеността за спадането на нормата на печалбата поради повишаването на цената на суровините. Без да навлизаме тук в подробности относно влиянието на конкуренцията, можем обаче за пълнота да отбележим, че: **1)** ако намиращите се в складовете запаси от суровини са значителни, те противодействат на повишаването на цените, което се появява в самото огнище на производството на суровините; **2)** ако намиращите се на пазара полуфабрикати или готови стоки твърде много обременяват пазара, те пречат на цената на готовите стоки или полуфабрикати да расте съответно на цената на техните суровини.

Обратното става при спадането на цените на суровините, което при

равни други условия повишава нормата на печалба. Стоките, които се намират на пазара, артикулите, чиято обработка още не е довършена, запасите от суровини се обезценяват, като с това противодействат на едновременното повишаване на нормата на печалба.

Колкото по-малки са запасите, намиращи се в сферата на производство и на пазара, например към края на стопанската година, във времето, когато суровините отново се доставят в голямо количество, например за селскостопанските продукти след жътва, — толкова в по-чист вид се проявява влиянието на изменението на цената на суровините.

В цялото наше изследване излизаме от предпоставката, че повишаването или понижаването на цените е израз на действителни колебания на стойността. Но тъй като тук предвид влиянието, което колебанията на цените оказват върху нормата на печалбата, то източникът на самите тези колебания всъщност няма значение; развитите тук изводи остават правилни и за случая, когато цените се повишават или спадат не поради колебания на стойността, а поради въздействие на кредитната система, конкуренцията и др. такива.

Тъй като нормата на печалба е равна на отношението на излишъка на стойността на продукта към стойността на целия авансиран капитал, повишаването на нормата на печалба, предизвикано от обезценяване на авансирания капитал, е свързано със загуба на капиталова стойност, точно както понижаването нормата на печалбата, предизвикано от повишаване стойността на авансирания капитал, може да е свързано с печалба.

Що се отнася до другата част на постоянния капитал, до машините и изобщо до основния капитал, то повишенията на стойността, които стават тук и се отнасят главно до постройките, земята и т.н., могат да бъдат изследвани само във връзка с учението за поземлената рента и затова не се разглеждат тук. А за обезценяването на тази част от

капитала най-общо значение имат:

Преди всичко постоянните усъвършенствания, в резултат на които наличните машини, фабричните сгради и т.н. губят от своята потребителна стойност, а следователно и от своята стойност. Този процес действа с особена сила през първия период на въвеждане на нови машини, когато не са още достигнали достатъчна степен на зрялост и когато поради това непрекъснато остаряват, преди да успеят да възпроизведат своята стойност. Това е една от причините за обичайното в такива периоди прекомерно удължаване на работното време, за непрекъснатата работа при редуващи се дневни и нощни смени, с която се цели да се възпроизведе в най-кратък период стойността на машините, без да се отчисляват много големи суми за тяхното износване. Ако краткият период на дейност на машините (съкратеният срок на техния живот предвид вероятните усъвършенствания) не се е компенсирал по такъв начин, то поради моралното износване на машините върху продукта би преминавала такава значителна част от тяхната стойност, че те не биха могли да конкурират дори с ръчния труд*[15](#)).

Ако машините, типът на постройките, изобщо основният капитал, са достигнали известна зрялост, така че поне в своята основна конструкция остават неизменни за по-продължителен период, подобно обезценяване настъпва в резултат на подобряването на методите на възпроизводство на този основен капитал. Стойността на машините и пр. спада сега не защото те бързо се изместват и до известна степен се обезценяват от нови, по-производителни машини, а защото сега те могат да бъдат възпроизведени по-евтино. Това е една от причините, поради която едро предприятие често пъти процъфтява само във втори ръце, след като първият му притежател банкрутира, а вторият, след като го купи на евтина цена, още от самото начало започне производство с по-малки капиталовложения.

В земеделието прави особено впечатление, че същите причини, кои-

то повишават или понижават цената на продукта, повишават или понижават и стойността на капитала, тъй като самият капитал в значителната си част се състои от този продукт: зърно, добитък и др. т. (Рикардо¹⁶).

Предстои да споменем още и за променливия капитал.

Тъй като стойността на работната сила нараства поради повишаване стойността на средствата за живот, необходими за нейното възпроизводство, или, обратно, спада поради понижаване на стойността на тези средства за живот — а повишаването и понижаването на стойността на променливия капитал не изразява нищо друго освен тези два случая, — то при неизменна продължителност на работния ден на такова повишаване на стойността съответства спадане на принадлежната стойност, а на такова обезценяване — увеличение на принадлежната стойност. Но с това могат едновременно да бъдат свързани и други обстоятелства — освобождаване и свързване на капитал, — които още не са изследвани и които трябва сега накратко да разгледаме.

Ако работната заплата намалява поради понижаване стойността на работната сила (с което може да бъде свързано дори повишаване на реалната цена на труда), то се освобождава част от капитала, която досега се влагаше в работна заплата. Става освобождаване на променлив капитал. Това оказва само такова влияние на нововлагания капитал, че той работи с повишена норма на принадлежна стойност. Помалко в сравнение с предишното количество пари привежда в движение същото количество труд и по този начин незаплатената част от труда се увеличава за сметка на заплатената. Но за капитала, който е работил досега, не само се повишава нормата на принадлежна стойност, но освен това се освобождава част от капитала, който досега се е изразходвал за работна заплата. Досега тя беше свързана и съставляваше неизменна част, която се отделяше при продажба на

продукта и трябваше да се влага в работна заплата, да функционира като променлив капитал, за да може предприятието да продължава да работи в предишния мащаб. Сега тази част от капитала става свободна и може следователно да бъде употребена като ново капиталовложение — или за разширяване на същото предприятие, или за да функционира в друга сфера на производство.

Да приемем например, че първоначално се е изисквало 500 ф.ст., за да се използва седмично трудът на 500 работници, а сега за тази цел се изискват само 400 ф.ст. Ако масата на произведената стойност и в двата случая е = 1000 ф.ст., то масата на седмичната принадлежна стойност ще бъде в първия случай = 500 ф.ст., а нормата на принадлежната стойност $\frac{500}{500} = 100\%$; но след намаляване на работната заплата масата на принадлежната стойност ще бъде 1000 ф.ст. — 400 ф.ст. = 600 ф.ст. и нейната норма $\frac{600}{400} = 150\%$.

И това повишаване на нормата на принадлежната стойност е единственият резултат за онзи, който с променлив капитал 400 ф.ст. и със съответен постоянен капитал започва ново предприятие в същата сфера на производство. Но в едно вече функциониращо предприятие в такъв случай поради обезценяване на променливия капитал има не само повишаване на масата на принадлежната стойност от 500 на 600 ф.ст. и на нормата на принадлежната стойност — от 100 на 150%; освен това се освобождават 100 ф.ст. от променливия капитал, с които може отново да се експлоатира труд. Следователно не само досегашното количество труд се експлоатира по-изгодно, но поради освобождаването на тези 100 ф.ст. с досегашния променлив капитал от 500 ф.ст. могат да се експлоатират при по-висока норма на експлоатация повече работници, отколкото по-рано.

Сега да вземем обратния случай. Да приемем, че първоначалното разпределение на продукта се е извършвало при 500 работници в такова отношение: $400_v + 600_m = 1000$, така че нормата на принадлежната стойност е била 150%. Следователно един работник получава сед-

мично $4\frac{4}{5}$ ф.ст. = 16 шилинга. Ако сега поради повишаване стойността на променливия капитал 500 работници струват седмично 500 ф.ст., то седмичната заплата на всеки отделен работник ще бъде = 1 ф.ст., и 400 ф.ст. ще могат да приведат в движение само 400 работници. И ако се използват в работа същият брой работници, както и по-рано, ще получим $500_v + 500_m = 1000$; нормата на принадлежната стойност ще се понижи от 150% на 100%, т.е. с $\frac{1}{3}$. За нововлагания капитал това понижаване на нормата на принадлежната стойност би било единствен резултат. При равни други условия би трябвало съответно да се понижи и нормата на печалба, макар и не в същата пропорция. Ако например $c = 2000$, то в първия случай имаме $2000_c + 400_v + 600_m = 3000$; $m' = 150\%$, $p' = \frac{600}{2400} = 25\%$. Във втория случай $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$; $m' = 100\%$, $p' = \frac{500}{2500} = 20\%$. Напротив, за вложения вече капитал резултатът би бил двояк. С 400 ф.ст. променлив капитал сега може да се използват за работа само 400 работници, и то с норма на принадлежната стойност 100%. По такъв начин цялата принадлежната стойност от тях възлиза на 400 ф.ст. Тъй като, по-нататък, постоянният капитал на стойност 2000 ф.ст. изисква за своето функциониране 500 работници, то 400 работници могат да приведат в движение само постоянен капитал на стойност 1600 ф.ст. Следователно, за да продължава производството в предишния мащаб и за да не бездейства $\frac{1}{5}$ от машините, променливият капитал трябва да се увеличи със 100 ф.ст., за да ангажира, както и по-рано, 500 работници; а това може да се постигне само по един начин: капиталът, който е бил досега свободен, се свързва, като онази част от натрупването, която трябваше да послужи за разширяване на производството, сега служи само за допълване, или пък частта, която беше предназначена за изразходване като доход, се прибавя към предишния капитал. Тогава в резултат на увеличено със 100 ф.ст. вложение на променлив капитал се произвежда със 100 ф.ст. по-малко принадлежната стойност. За да се приведе в движение същият брой работници, се изисква повече капитал и същевременно се намалява принадлежната стойност, която се получава от всеки отделен работник.

Изгодите, които произтичат от освобождаването, и загубите, които произтичат от свързването на променливия капитал, съществуват само за капитала, който е вече вложен в работа и който следователно се възпроизвежда при дадени отношения. За нововложения капитал изгодите в единия случай и загубите в другия случай се свеждат до повишаване, съответно понижаване на нормата на принадлежната стойност и до съответно, макар и съвсем не пропорционално, изменение на нормата на печалбата.

Току-що изследваното освобождаване и свързване на променлив капитал е резултат на понижаване или повишаване стойността на елементите на променливия капитал, т.е. на разходите за възпроизводство на работна сила. Но променлив капитал може да се освобождава и когато в резултат от развитието на производителната сила на труда при неизменна норма на работната заплата се изискват по-малко работници, за да се приведе в движение същата маса постоянен капитал. По същия начин може и, обратно, да стане свързване на добавъчен променлив капитал, ако поради понижаване на производителната сила на труда се изискват повече работници за същата маса постоянен капитал. Ако, напротив, част от капитала, който досега се е използвал като променлив, сега се използва във форма на постоянен капитал, т.е. ако става само по-друго разпределение между съставните части на един и същ капитал, то това, макар и да оказва влияние върху нормата на принадлежната стойност и печалбата, не се отнася до разглежданата тук рубрика на свързване и освобождаване на капитал.

Постоянен капитал може, както вече видяхме, също да се свързва или освобождава поради повишаване на стойността или понижаване на стойността на елементите, от които той се състои. Ако се абстрахираме от това, свързването на постоянния капитал (приемаме, че част от променливия капитал не се превръща в постоянен) е възможно само ако производителната сила на труда се увеличава, т.е. ако същата маса труд произвежда повече продукти и следователно при-

вежда в движение повече постоянен капитал. Същото може да се случи при известни условия, когато производителната сила намалява, както например в земеделието, така че едно и също количество труд изисква за произвеждане на един и същ продукт повече средства за производство, например повече семена, торове, отводняване и т.н. Без да губи стойност, постоянният капитал може да се освобождава, ако усъвършенстванията, използването на природните сили и т.н. правят един постоянен капитал с по-малка стойност способен да изпълнява същата техническа роля, която по-рано се е изпълнявала от капитал с по-висока стойност.

В «Капиталът», книга II, вече видяхме, че след като стоките са превърнати в пари, след като са продадени, определена част от тези пари трябва отново да бъде превърната във веществени елементи на постоянния капитал, и то в пропорции, каквито изисква определения технически характер на всеки даден отрасъл от производството. От тази гледна точка във всички отрасли на производство най-важен елемент са — ако оставим настрана работната заплата, т.е. променливия капитал — суровините, включително и спомагателните материали, които придобиват особена важност там, където няма суровини в същинския смисъл на думата, например в минното дело и изобщо в добивната промишленост. Частта от цената, която трябва да възстановява износването на машините, се включва в сметката по-скоро идеално, докато машините са изобщо способни да функционират; при това не е от значение дали тази част ще бъде заплатена и възстановена в пари днес или утре, или в който и да е друг момент от периода на оборота на капитала. Иначе стои въпросът със суровините. Ако цената на суровините се покачи, става невъзможно след приспадане на работната заплата същите да бъдат напълно възстановени от стойността на стоките. Затова силните колебания на цените предизвикват прекъсвания, големи сътресения и дори катастрофи в процеса на възпроизводството. Продуктите на земеделието в същинския смисъл на думата, суровините от органичен произход са особено подло-

жени на такива колебания на стойността поради променливите реколти и т.н. — влиянието на кредитната система оставяме тук още съвсем настрана. Едно и също количество труд може тук, в зависимост от неподдаващите се на контрол природни условия, от благоприятна или неблагоприятна година и т.н., да се изразява в съвсем различни количества потребителни стойности и затова определено количество от тези потребителни стойности може да има съвсем различна цена. Ако стойността x се въплъщава в 100 фунта от стоката a , то цената на един фунт от стоката $a = x/100$; ако същата стойност е представена в 1000 фунта a , то цената на един фунт a ще бъде $= x/1000$ и т.н. Такъв е следователно един от елементите на разглежданите от нас колебания на цената на суровините. Втори елемент, който споменаваме тук само за пълнота — тъй като конкуренцията и кредитната система лежат още вън от кръга на нашето разглеждане, — се състои в следното: количеството на растителните и животинските суровини, чиито растеж и производство са подчинени на определени органични закони и са свързани с известни естествени интервали от време, не може по самото естество на нещата да бъде внезапно увеличено в такава степен както например количеството на машините и на другия основен капитал, на въглищата, рудите и т.н., чието увеличаване може при дадени природни условия да стане твърде бързо в една промишлено развита страна. Така че е възможно, а при развито капиталистическо производство дори неизбежно, производството и увеличаването на онази част от постоянния капитал, която се състои от основен капитал, машини и т.н., значително да изпреварва производството и увеличаването на онази негова част, която се състои от органични суровини, така че търсенето на такива суровини се увеличава по-бързо от тяхното предлагане и затова цената им се повишава. Това повишаване на цената води практически към това, че:

- 1) тези суровини се докарват от по-отдалечени местности, като повишената цена покрива увеличените транспортни разходи;
- 2) тяхното производство се разширява, при което обаче действителното увеличение на масата на продуктите поради естеството на работата може

да стане може би едва след една година, и **3)** се пускат в ход всевъзможни сурогати, които досега не са били използвани, и се отнасят по-икономично с отпадъците. Когато повишаването на цените започне твърде осезателно да влияе върху разширяването на производството и на предлагането, в повечето случаи вече е настъпил повратният пункт, когато поради продължаващото поскъпване на суровините и на всички стоки, в които те влизат като елемент, търсенето намалява, поради което настъпва и реакция в цените на суровините. Освен конвулсиите, които тази реакция предизвиква чрез обезценяване на капитала в неговите различни форми, настъпват още и редица други обстоятелства, които сега ще споменем.

Преди всичко от казаното досега е вече ясно следното: колкото е по-развито капиталистическото производство и колкото повече следователно са средствата за бързо и продължително увеличаване на онази част от постоянния капитал, която се състои от машини и т.н., колкото по-бързо е натрупването (особено в периоди на разцвет), толкова по-голямо е относителното свръхпроизводство на машини и друг основен капитал и толкова по-често настъпва относително недостатъчно допроизводство на растителни и животински суровини, толкова по-подчертано е описаното по-горе увеличаване на техните цени и съответстващата му реакция, толкова по-често стават следователно онези сътресения, които произтичат от това силно колебание на цената на един от главните елементи на възпроизводствения процес.

И ако настъпи катастрофално спадане на тези високи цени, защото тяхното покачване е предизвикало, от една страна, намаляване на търсенето, а, от друга — разширяване на производството в дадено място и предлагане от страна на отдалечени, досега малко или съвсем неизползвани производствени области, в резултат на което предлагането на суровини е по-голямо от търсенето — излишъкът е особено голям именно при старите високи цени, то последиците от това трябва да бъдат разгледани от различни гледни точки. Внезапното катастрофално спадане на цената на суровия продукт затрудня-

ва неговото възпроизводство и така, отново се възстановява монополът на онези страни доставчици, които го произвеждат при най-благоприятни условия — възстановява се може би с известни ограничения, но все пак се възстановява. Наистина възпроизводството на суровините продължава в разширен мащаб в резултат на дадения тласък, особено в страните, които в по-голяма или в по-малка степен имат монопол на това производство. Но базата, върху която поради увеличаване броя на машините и др. т. се извършва сега производството и която сега след известни колебания трябва да стане нова нормална база, нова изходна точка на развитието, се е разширила извънредно поради процеси, настъпили през последния цикъл на оборота. При това обаче в част от второстепенните източници на суровини едва-що разширилото се възпроизводство отново силно се затруднява. Така например от таблиците за износ може да се види как през последните 30 години (до 1865 г.) индийското производство на памук се увеличава, когато е настъпвало спадане в американското производство, и след това веднага отново започва повече или по-малко продължително да намалява. През време на поскъпване на суровините промишлените капиталисти се обединяват, образуват асоциации с цел да регулират производството. Така беше например в Манчестър след повишаване цените на памука през 1848 г., същото беше и с производството на лен в Ирландия. Но щом непосредственият повод премине и отново се възцари общият принцип на конкуренцията «да се купува на най-евтиния пазар» (вместо да се стремят, подобно на гореспоменатите асоциации, към повишаване на производителната способност на съответните страни, които доставят суровия продукт, независимо от цената, по която непосредствено в дадения момент тези страни могат да доставят продукта) — така че щом принципът на конкуренцията отново пълновластно господства, регулирането на предлагането отново се предоставя на «цената». Всяка мисъл за съвместен, решителен и далновиден контрол над производството на суровини — контрол, който изобщо е съвсем несъвместим със законите на капиталистическото производство и затова винаги си

остава благопожелание или се ограничава с предприети по изключение съвместни действия на капиталистите в моменти на голяма непосредствена опасност и безпомощност — отстъпва място на вярата, че предлагането и търсенето взаимно ще се регулират ***16)**. Суеверието на капиталистите в тази област е дотолкова грубо, че дори фабричните инспектори в своите отчети отново и отново се спират пред него с най-голямо учудване. Смяната на благоприятни и неблагоприятни години причинява, разбира се, също поевтиняване на суровините. Освен непосредственото влияние, което това оказва върху разширяването на търсенето, тук се присъединява още като стимул и споменатото по-горе влияние върху нормата на печалбата. И посоченият по-горе процес, при който производството на суровини постепенно се изпреварва от производството на машини и т.н., се повтаря тогава в по-широк мащаб. Действителното подобряване на суровините, при което те биха се доставяли не само в съответно количество, но и при съответно качество, например получаването на памук от американско качество от Индия би изисквало продължително, редовно увеличаващо се и постоянно търсене от страна на Европа (ние се абстрахираме напълно от икономическите условия, при които е поставен индийският производител в своята родина). Но сферата на производство на суровини се изменя само чрез скокове: ту внезапно се разширява, ту отново силно се съкращава. Всичко това, както и духът на капиталистическото производство изобщо, може много добре да се изучава въз основа примера с памучния глад през 1861—1865 г. — когато се наблюдаваше и тази особеност, че понякога съвсем липсваше известен вид суровина като един от най-съществените елементи на възпроизводството. Впрочем цената може да се повишава и при напълно достатъчно предлагане, ако това предлагане се осъществява при сравнително тежки условия. Или пък може да има действителен недостиг на суровини. През време на памучната криза първоначално се наблюдаваше последното.

Ето защо, колкото повече се приближаваме в историята на производ-

ството до съвременния момент, толкова по-редовно срещаме, особено в решаващите клонове на промишлеността, постоянно повтаряща се смяна на периодите на относително поскъпване и произтичащо от тук последвало обезценяване на суровините от органичен произход. Илюстрации към казаното по-горе са дадени в приведените по-долу примери от отчетите на фабричните инспектори.

Поуката на историята, която може да се извлече и чрез разглеждане на земеделието от друга гледна точка, е, че капиталистическата система противоречи на рационалното земеделие» или че рационалното земеделие е несъвместимо с капиталистическата система (макар тя да допринася за неговото техническо развитие) и се нуждае или от ръката на дребния, живеещия от своя труд земеделец, или от контрола на асоциираните производители.

Сега следват току-що споменатите илюстрации от отчетите на английските фабрични инспектори.

«Положението на работите е по-добро; но цикълът от благоприятни и неблагоприятни периоди се съкращава с увеличаване броя на машините и тъй като при това расте търсенето на суровини, повтарят се по-често и колебанията в хода на работите... Сега не само е възстановено доверието след паниката през 1857 г., но и самата паника изглежда почти съвсем забравена. Дали това подобрение ще бъде продължително или не, зависи в много голяма степен от цената на суровините. И според мен има признаци, че в някои случаи е вече достигнат онзи максимум, след преминаване на който производството ще става все по-неизгодно, докато най-сетне съвсем престане да дава печалба. Ако вземем например доходните години в камгарното производство, 1849 и 1850, ще видим, че цената на английската камгарна вълна достигаше 13 пенса, а на австралийската — 14-17 пенса за фунт и че средно за 10 години, от 1841 до 1850 г., средната цена на английската вълна никога не е превишавала 14 пенса, а цената на австралийската — 17 пенса за фунт. Но в началото на неблагоприятната 1857 г. австралийската вълна се продаваше по 23 пенса; през декември, през най-тежкия период на паниката, нейната цена

спадна на 18 пенса, но през 1858 г. тя пак стигна 21 пенса. Също така в началото на 1857 г. цената на английската вълна беше 20 пенса, през април и септември се повиши на 21 пенса, а през януари 1858 г. спадна на 14 пенса и след това се повиши на 17 пенса, така че сега тя е с 3 пенса за фунт по-висока в сравнение със средната цена през споменатото по-горе десетилетие... Това показва според мен, че или са забравени фалитите от 1857 г., които бяха предизвикани от аналогични цени, или се произвежда точно толкова вълна, колкото могат да изпредат намиращите се в наличност вретена, или пък цените на тъканите имат трайно повишение... Но в своята практика от миналото се убедих, че не само броят на вретената и на тъкачните станове може да бъде увеличен в невероятно кратко време, но и бързината на тяхната работа; че освен това нашият износ на вълна за Франция се е увеличил почти в същата степен, докато средната възраст на развъжданите овце както в страната, така и в чужбина постоянно намалява, тъй като населението бързо се увеличава и овцевъдите се стремят да превърнат колкото може по-скоро своя добитък в пари. Затова аз често съм изпитвал чувство на тревога при вида на хора, които, без да знаят това, са свързвали своята съдба и своя капитал с предприятия, успехът на които зависи от предлагането на един продукт, който е в състояние да се увеличава само в рамките на известни органични закони... Състоянието на търсене-предлагане на всички сурови материали... обяснява, изглежда, много от колебанията в памучната промишленост, както и положението на английския вълнен пазар през есента на 1857 г. и предизвиканата от него промишлена криза» [*17](#)) (Р. «Бейкър в «Reports of Insp. of Fact., October 1858», р. 56—57, 61).

Времето на разцвет на камгарната промишленост на Уест-Райдинг в Йоркшър е към 1849—1850 г. През 1838 г. там са били заети 29 246 лица, през 1843 г. — 37 000, през 1845 г. — 48 097, през 1850 г. — 74 891. В същия окръг е имало през 1838 г. 2 768 механични тъкачни станове, през 1841 г. — 11 458, през 1853 г. — 16 870, през 1845 г. — 19 121 и през 1850 г. — 29 539 («Reports of Insp. of Fact, [October] 1850», р. 60). Този разцвет на камгарната промишленост още през октомври 1850 г. започнал да става подозрителен. В априлския отчет за 1851 г. помощник-инспектор Бейкър пише за Лийдс и Бредфорд:

«Положението на работите е от известно време твърде незадоволително. Предачите на влачена вълна бързо губят печалбите от 1850 г., а и повечето тъкачи се намират в не по-добро положение. Струва ми се, че сега във вълнената промишленост бездействат повече машини, отколкото когато и да било по-рано, а и предачите на лен също тъй разпускат работници и спират машини. Циклите в текстилната промишленост сега са действително твърде неопределени и аз мисля, че скоро ще дойдем до убеждението... че не се спазва никакво съответствие между производителната способност на вретената, количеството на суровия материал и увеличаването на населението» (с. 52).

Същото важи и за памучната промишленост. В току-що цитирания октомврийски отчет за 1858 г. се казва:

«Откакто във фабриките се наложи определен работен ден, размерите на потреблението на суровини, размерите на производството и на работната заплата във всички отрасли на текстилната промишленост се определят въз основа на простото тройно правило... Аз привеждам една извадка от неотдавнашния доклад на... г. Бейнс, сегашния кмет на Блякбърн, относно памучната промишленост, в който той извънредно грижливо е сумирал данните на промишлената статистика за своя окръг:

«Всяка действителна конска сила привежда в движение 450 механически вретена заедно със съответните подготвителни механизми, или 200 ватерни вретена, или 15 стана за 40-дюймово сукно заедно с машините за навиване на масури, за сноване и скробване. Всяка конска сила ангажира при предене $2\frac{1}{2}$ работници, при тъкане 10; тяхната средна работна заплата е повече от $10\frac{1}{2}$ шилинга на човек на седмица... Средните номера, които се изработват, са №30—32 за основата и №34—36 за вътъка; ако се приеме, че седмично произвежданата прежда възлиза на 13 унции на вретено, това ще даде 824 700 фунта прежда на седмица, за което трябва да се изразходват 970 000 фунта, или 2 300 бали памук на сума 28 300 ф.ст... В нашия окръг (район около Блякбърн с радиус 5 английски мили) седмичната употреба на памук е 1 530 000 фунта, или 3 650 бали на сума 44 625 ф.ст. Това прави $\frac{1}{18}$ от цялата памукопредачна промишленост на Обединеното кралство и $\frac{1}{16}$ от цялото механично тъкачество.»

Така че според изчисленията на господин Бейнс общият брой на паму-

копредачните вретена в Кралството трябва да достига 28 800 000 и за да работят те в пълен ход, са нужни годишно 1 432 080 000 фунта памук. Но вносът на памук след спадането на износа през 1856 и 1857 г. беше само 1 022 576 832 фунта, следователно трябваше неизбежно да се появи един дефицит от 409 503 168 фунта. Господин Бейнс, който беше тъй любезен да ми даде разясненията си по този въпрос, мисли, че изчисляването на годишната употреба на памук въз основа на потреблението на блякбърнския окръг би се оказало преувеличено не само поради разликата в номерата, които се предат, но и поради по-голямото съвършенство на машините. Той оценява цялата годишна употреба на памук в Обединеното кралство на 1000 милиона фунта. Но дори да е прав, ако действително има излишък в предлагането от 22½ милиона фунта, то, както изглежда, още сега търсенето и предлагането почти се уравнишават; при това трябва да се вземат под внимание още и добавъчните вретена и станове, които според господин Бейнс се въвеждат в неговия окръг и съдейки по това, вероятно и в други окръзи.» (р. 59, 60, 61).

[\(горе\)](#)

III. ОБЩА ИЛЮСТРАЦИЯ: ПАМУЧНАТА КРИЗА ПРЕЗ 1861—1865 г.

ПРЕДИСТОРИЯ 1845—1860 г.

1845 г. Разцвет на памучната промишленост. Твърде ниски цени на памука. Л. Хорнър пише относно този период:

«През последните 8 години не съм наблюдавал нито един период на такова силно интензивно оживление на бизнеса както през миналото лято и есента, особено в памукопреработването. През цялото полугодие получавах всяка седмица съобщения за нови капиталовложения във фабрики: ту се съобщаваше за новостроящи се фабрики, ту се намираха нови наематели за малкото бездействащи фабрики, ту, най-сетне, работещите фабрики се разширяваха и снабдяваха с по-силни парни машини и с повече работни машини» («Reports of Insp. of Fact., October 1845», р. 13).

1846 г. Започват оплаквания:

«Вече доста продължително време слушам оплаквания от твърде много памучни фабриканти относно притесненото положение на техните работи... през последните 6 седмици различни фабрики започнаха да работят непълно време, обикновено 8 часа на ден вместо 12; това явление, както изглежда, се разширява... цените на памука силно се повишиха... не само че няма повишение на цените на фабрикатите, но... техните цени са по-ниски, отколкото преди поскъпването на памука. Голямото увеличение на броя на памучните фабрики през последните 4 години трябва да е имало последица, от една страна, силно нараснало търсене на суровини, а, от друга, силно нарастващо предлагане фабрикати на пазара; тези две причини, взети заедно, трябваше да спомагат за намаляване на печалбата, докато предлагането на суровини и търсенето на фабрикати си оставаха неизменни; но тяхното действие се оказва толкова по-значително, че, от една страна, предлагането на памук през последно време беше недостатъчно, а, от друга, търсенето на фабрикати на разни вътрешни и външни пазари намаля» («Reports of Insp. of Fact., October 1846», p. 10).

Растящото търсене на суровини и пресищането на пазара с продукти вървят естествено ръка за ръка. Между другото тогавашното разширяване на промишлеността и последвалият застои не се ограничаваха само в памучните окръзи. В бредфордския камгарнен окръг имаше през 1836 г. само 318 фабрики, а през 1846 г. — 490. Тези цифри далеч не изразяват действителния растеж на производството, тъй като съществуващите фабрики бяха през това време значително разширени. Това се отнася особено до лено-предачните фабрики.

«През последните 10 години всички те в по-голяма или по-малка степен допринасяха за пресищане на пазара, на което трябва главно да се припише сегашният застои на бизнеса... Притесненото положение на бизнеса е съвсем естествена последица от това толкова бързо увеличаване на броя на фабриките и машините» («Reports of Insp. of Fact., October 1846», p. 30).

1847 г. През октомври — парична криза. Дисконт (*отстъпка. ред.*) — 8%. По-рано вече беше станал провалът на железопътните спекула-

ции и на машинаците с остиндийските менителници. Но:

«Господин Бейкър привежда много интересни подробности относно нарасналото през последните години търсене на памук, вълна и лен поради разширяване на тези клонове на промишлеността. Увеличеното търсене на тези видове суровини, особено предвид това, че то настъпи в период, когато тяхното предлагане беше спаднало далеч под средното, Бейкър смята за почти достатъчно да се обясни сегашното притеснено състояние на тези промишлени отрасли, дори ако не се вземе под внимание разстройството на паричния пазар. Този възглед напълно се потвърждава от моите собствени наблюдения и от онова, което узнах от компетентни хора. Тези различни отрасли на промишлеността бяха вече твърде силно притеснени, когато лесно можеха да се шкантират полици с 5% и по-малко. Напротив, предлагането на сурова коприна беше изобилно, цените умерени и съответно на това работите вървяха оживено до... последните 2 или 3 седмици, когато паричната криза без съмнение засегна не само самите фабриканти на коприна, но — и то в още по-голяма степен — и техните главни клиенти, фабрикантите на модни стоки. Достатъчно е да хвърлим поглед върху обнародваните официални отчети, за да се убедим, че памучната промишленост е нараснала през последните три години с около 27%. Поради това цената на памука се повиши в кръгли цифри от 4 на 6 пенса за фунт, докато цената на преждата благодарение на увеличеното предлагане се е повишила само малко над предишната си цена. Вълнената промишленост започна да се разширява през 1836 г.; оттогава тя нарасна в Йоркшър с 40%, а в Шотландия още повече. Още по-значителен е растежът на камгарната промишленост***18**). Тук за същия период разширението се изчислява на повече от 74%. Поради това потреблението на сурова вълна беше огромно. Ленената промишленост показва от 1839 г. насам прираст приблизително 25% в Англия, 22% в Шотландия и около 90% в Ирландия***19**); в резултат цената на суровия материал при едновременни лоши реколти на лена се покачи с 10 ф.ст. на тон, докато цената на преждата спадна с 6 пенса на чиле» («Reports of Insp. of Fact., October 1847», p. 30—31).

1849 г. През последните месеци на 1848 г. работите наново се ожи-

ВЯВАТ.

«Цената на лена, която беше толкова ниска, че осигуряваше достатъчна печалба едва ли не при всякакви бъдещи условия, подбуди фабрикантите да развиват непрекъснато своето производство. Фабрикантите на вълнени изделия работеха в началото на годината твърде усилено... но аз се страхувам, че изпращането на вълнени стоки на консигнация често заема мястото на действителното търсене и че периодите на привидно процъфтяване, т.е. на пълна ангажираност, не винаги съвпадат с периодите на реално търсене. Няколко месеца положението в камгарното производство беше особено добро... В началото на споменатия период цената на вълната беше особено ниска; предачите натрупаха запаси на изгодни цени и, разбира се, в значителни количества. Когато през време на пролетните продажби цената на вълната се покачи, предачите извлякоха изгода от това и я задържаха, тъй като търсенето на фабрики беше значително и трайно» («Reports of Insp. of Fact. [April] 1849», p. 42).

«Ако разгледаме колебанията в положението на работите, които станаха във фабричните окръзи през последните 3 или 4 години, то трябва, струва ми се, да допуснем, че някъде има смущаваща причина... Дали гигантската производителна сила на разрасналото се машинно производство не е добавила в това отношение нов елемент?» (Reports of Insp. of Fact., 30 th April 1849», p. 42, 43).

През ноември 1848 г., през май и през лятото на 1849 г. чак до октомври положението все повече се подобряваше.

Това се отнася особено до групиращото се около Бредфорд и Халифакс производство на платове от камгарна прежда; никога по-рано това производство не е достигало дори и приблизително сегашните си размери... Спекулата със суровините и неизвестността относно вероятното предлагане още отдавна предизвикват в памучната промишленост по-голяма възбуда и по-чести колебания, отколкото в предприятия на който и да е друг отрасъл. Сега тук се наблюдава натрупване на запаси от по-груби сортове памучни стоки, което предизвиква безпокойство у дребните предачи и вече им причинява загуби, така че някои от тях работят непълно време» («Reports of Insp. of Fact. October 1849», p. 64—65).

1850 г. Април. Оживлението все още продължава. Изключение:

«Силно потиснато състояние в една част от памучната промишленост поради недостатъчно предлагане на суровини, именно за груби номера прежда и тежки тъкани... Има опасение, че подобна реакция ще бъде предизвикана и в камгарната промишленост, в която напоследък броят на машините беше увеличен. Според изчисленията на господин Бейкър само през 1849 г. продукцията на тъкачните станове в този отрасъл се е увеличила с 40%, а продукцията на вретената — с 25—30%, и разширяването на предприятията все още продължава с предишния темп» («Reports of Insp. of Fact., April 1850», p. 54).

1850 г. Октомври.

«Цената на памука продължава... да създава значителна потиснатост в този отрасъл на промишлеността, особено за такива стоки, за които суровините са значителна част от производствените разходи. Силното повишение на цените на суровата коприна в много случаи предизвиква потиснато състояние и в този отрасъл» («Reports of Insp. of Fact., October 1850», p. 14).

Според цитирания тук отчет на Комитета на кралското дружество за ленената култура в Ирландия високата цена на лена при ниските цени на другите селскостопански продукти осигурява значително разширяване на лененото производство през идната година (пак там, с. 31, 33).

1853 г. Април. Интензивен разцвет.

«Нито веднъж през последните 17 години, когато трябваше официално да се запознавам с положението на работите във фабричния окръг Ланкашър, не съм наблюдавал такова общо процъфтяване; оживлението във всички отрасли е необикновено» — казва Леонард Хорнър («Reports of Insp. of Fact, April 1853», p. 19).

1853 г. Октомври. Потиснато състояние в памучната промишленост. «Сврѣхпроизводство» («Reports of Insp. of Fact., October 1853 г», p. 15).

1854 г. Април.

«Макар че вълнената промишленост не беше много оживена, все пак даваше на всички фабрики работа в пълен размер; също и памучната промишленост. Камгарната промишленост работеше през цялото изтекло полугодие много често с прекъсвания... В ленопреработващата промишленост имаше нарушения поради това, че предлагането на лен и коноп от Русия намаля поради Кримската война» («Reports of Insp. of Fact., (April] 1854», p. 37).

1859 г.

В шотландската ленообработваща промишленост положението е все още потиснато... тъй като суровини се намират рядко и са скъпи, досегашните лоши реколти в прибалтийските провинции, откъдето става главният внос у нас, ще оказват вредно влияние върху производството в този окръг; при това ютата, която постепенно измества лена в производството на много груби артикули, не струва много скъпо и се намира в достатъчно количество... приблизително половината от машините в Денди сега предат юта» (Reports of Insp. of Fact., April 1859», p. 19). — «Поради високата цена на суровините ленопредачеството все още не е достатъчно изгодно и докато всички други фабрики работят непрекъснато, има редица случаи на спиране на машини, преработващи лен... Предачеството на юта... се намира в по-задоволително положение, тъй като напоследък цената на този материал стана по-умерена» («Reports of Insp. of Fact., October 1859», p. 20).

([горе](#))

1861— 1864 г.

**АМЕРИКАНСКАТА ГРАЖДАНСКА ВОЙНА.
ПАМУЧНИЯТ ГЛАД. НАЙ-ГОЛЕМИЯТ ПРИМЕР НА
ПРЕКЪСВАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ ПРОЦЕС
ПОРАДИ НЕДОСТИГ И ПОСКЪПВАНЕ НА СУРОВИНИ**

1860 г. Април.

«Относно състоянието на работите, радвам се, че мога да ви съобщя, че

въпреки високата цена на суровия материал, всички отрасли на текстилната промишленост работиха през последното полугодие твърде добре с изключение на копринената промишленост... В някои окръзи на памучната промишленост търсенето на работници ставаше чрез обяви и затам се отправяха работници от Норфък и други земеделски графства... Изглежда, че във всички отрасли на промишлеността съществува голям недостиг на суровини. Само... този недостиг ни задържа в известни граници. В памучната промишленост броят на новопостроените фабрики, разширяването на вече съществуващите и търсенето на работници не е достигало може би никога такива размери както в сегашния момент. Навред и навсякъде се търсят суровини» («Reports of Insp. of Fact., April, 1860», p. 57).

1860 г. Октомври.

«Положението в окръзите на памучната, вълнената и ленопредачната промишленост беше добро; както казват, в Ирландия положението повече от година било дори много добро и би било още по-добро, ако не беше високата цена на суровините. Изглежда, че ленопредачите с по-голямо нетърпение, отколкото когато и да било, очакват от железниците откриване на допълнителни индийски източници за снабдяване и съответно развитие на индийското земеделие, за да може най-сетне... да се получи такова предлагане на лен, което да отговаря на техните потребности» («Reports of Insp. of Fact., October 1860», p. 37).

1861 г. Април.

«Положението на работите сега е потиснато... някои от памучните фабрики работят непълно време, а много копринени фабрики са заети само отчасти. Суровините са скъпи. Почти във всички отрасли на текстилната промишленост тяхната цена е по-висока от цената, при която те могат да бъдат преработени за масата консуматори» («Reports of Insp. of Fact., April 1861», p. 33).

Сега се оказва, че през 1860 г. е имало свръхпроизводство в памучната промишленост; последиците от него се чувствуваха и през следващите години.

«Нужни бяха две до три години, за да може световният пазар да погълне свръх производството от 1860 г.» («Reports of Insp. of Fact., October 1863 г.», р. 127). «Потиснатото състояние на пазарите за памучни изделия в Източна Азия имаше в началото на 1860 г. съответно обратно въздействие върху състоянието на работите в Блякбърн, където около 30 000 механически тъкачни станове са заети почти изключително с производство на тъкани за този пазар. Поради това търсенето на работници беше тук ограничено още много месеци, преди да се почувства влиянието на памучната блокада... за щастие това спаси много фабриканти от разорение. Увеличи се стойността на запасите, докато бяха държани на склад, и по този начин се избягна онова ужасяващо обезценяване, което иначе би било неизбежно при такава криза» («Reports of Insp. of Fact., October 1862», р. 28, 29, 30).

1861 г. Октомври.

«От известно време насам положението на работите е много тежко... Твърде вероятно е, че през зимните месеци много фабрики ще намалят силно работното време. Впрочем това можеше да се предвиди... съвсем независимо от причините, които прекъснаха нашия обичаен внос на памук от Америка и нашия износ за там, съкращаването на работното време през настъпващата зима щеше да стане неизбежно поради силното увеличаване на производството през последните три години и поради затрудненията на индийския и китайския пазар» («Reports of Insp. of Fact., October 1861», р. 19).

(горе)

Памучните отпадъци. Остиндийският памук Surat. Влиянието му върху заплатата на работниците. Усъвършенстване на машините. Заместване на памука с нишесте и минерали. Влиянието на скробването с нишесте върху работниците. Предачите на тънки номера. Измамата на фабрикантите

«Един фабрикант ми пише следното: «Относно количеството на памука, който се изразходва на вретено, вие без съмнение недостатъчно вземате под внимание факта, че при поскъпване на памука всеки предачен фаб-

рикант на обикновена прежда (да кажем до №40, а главно от №12—32) произвежда колкото може по-тънки номера, т.е. започва да преде №16 вместо предишния №12 или №22 вместо №16 и т.н., и тъкачният фабрикант, който преработва тази тънка прежда, ще доведе своята басма до обичайното тегло, като прибави към нея съответно по-голямо количество скроб. Този трик се прилага сега наистина в позорни размери. Аз съм слушал от сигурен източник, че съществува обикновен износен плат за ризи, който тежи 8 фунта парчето, от които $2\frac{3}{4}$ фунта за скроб. В други видове тъкани скробът често пъти е 50%; така че фабрикантът съвсем не лъже, когато се хвали, че забогатява, продавайки един фунт от своята материя по-евтино, отколкото е заплатил за преждата, употребена за нейното производство» («Reports of Insp. of Fact., April 1864», p. 27).

«Съобщавали са ми също, че тъкачите приписват своите увеличаващи се заболявания на скроба, който се употребява за основата, изпредена от остиндийски памук, и който не се състои, както по-преди, от чисто брашно. Но този заместител на брашното има, както казват, това голямо предимство, че значително увеличава теглото на тъканта, така че 15 фунта прежда дават 20 фунта тъкан» («Reports of Insp. of Fact..October 1863», p. 63. Този заместител представляваше смлян талк, така наречен «China clay», или гипс, така наречен «French clialc»).

«Доходът на тъкачите (тук се имат предвид тъкачите-работници) силно намалява поради прилагане на заместители на брашно за скробване на основата. Този скроб прави преждата по-тежка, но същевременно твърда и чуплива. Всяка нишка от основата преминава в тъкачния стан през така наречената нищелка, чиито здрави нишки държат основата в правилно положение; силно скробваната основа постоянно причинява скъсвания на нишки в нищелката; всяко скъсване отнема на тъкача пет минути за поправка; на тъкача се налага сега да поправя такива повреди най-малко 10 пъти по-често, отколкото преди, и от само себе си се разбира, че станът произвежда през работния ден съответно по-малко тъкан» (пак там, с. 42, 43).

«В Ештън, Стълибридж, Мосли, Олдъм и т.н. работното време е съкратено с цяла трета и с всяка нова седмица се съкращава още повече... Едновременно с това съкращаване на работния ден в много отрасли става и намаление на работната заплата» («Reports of Insp. of Fact., April

1861», р. 12, 13).

В началото на 1861 г. избухна стачка на механичните тъкачи в някои райони на Ланкашър. Някои фабриканти заявиха, че предстои намаление на работната заплата с 5—7½%; работниците настояваха да се запази размерът на работната заплата, а работният ден да се намали. Исканията не бяха удовлетворени и стачката започна. След месец работниците трябваше да отстъпят. И те получиха сега и едното, и другото:

«Освен че беше намалена работната заплата, на което работниците в края на краищата се съгласиха, много фабрики работят сега при непълно време» («Reports of Insp. of Fact., April 1861», р. 23).

1862 г. Април.

«Бедствията на работниците значително се засилиха от времето на моя последен отчет; но никога още в историята на промишлеността такива неочаквани и такива тежки страдания не са били понасяни с такава мълчалива покорност и с такава търпеливо самообладание» («Reports of Insp. of Fact., April 1862», р. 10). — «Относителният брой на напълно безработните сега изглежда, че превишава незначително броя на безработните през 1848 г., когато цареше обикновена паника, която обаче беше достатъчна, за да подбуди обезпокоените фабриканти да съберат статистически данни относно памучната промишленост, подобни на тези, които сега се публикуват седмично. През май 1848 г. бяха без работа 15% от всички работници в памучната промишленост на Манчестър, 12% работеха при непълно работно време, докато над 70% работеха при пълно работно време. На 28 май 1862 г. 15% от работниците бяха без работа, 35% работеха при непълно работно време, 49% — при пълно работно време... В съседните места, например в Стокпорт, процентът на работещите непълно работно време и на напълно безработните е по-висок, а процентът на работещите пълно работно време е по-нисък, тъй като тук се предат по-груби номера, отколкото в Манчестър.»

1862 г. Октомври.

«Според последни сведения на официалната статистика през 1861 г. в Обединеното кралство е имало всичко 2887 памучни фабрики: от тях 2109 в моя окръг» (Ланкашър и Чешър). «Аз, разбира се, знаех, че твърде значителна част от тези 2109 фабрики в моя окръг са дребни предприятия с малко работници. Бях обаче учуден, когато разбрах колко голям е броят на работниците. В 392, или 19%, двигателната сила — парна или водна — е по-малко от 10 конски сили; в 345, или 16% — от 10 до 20 конски сили; в 1372 — 20 конски сили и повече... Твърде значителна част от тези дребни фабриканти — повече от една трета от общия им брой — са били самите те не твърде отдавна работници; това са хора, които не разполагат с капитали... Главната тежест падала следователно върху останалите $\frac{2}{3}$ » («Reports of Insp. of Fact., October 1862», p. 18, 19).

Според данни на същия отчет в памучната промишленост на Ланкашър и Чешър тогава са работили пълно работно време 40 146 работници, или 11,3%; непълно работно време — 134 767, или 38%; безработни — 179 721, или 50,7%. Ако се извадят оттук данните за Манчестър и Болтън, където се предат главно тънки номера — отрасъл, който сравнително малко е пострадал от липса на памук, — то положението на работите ще се представи в още по-неблагоприятен вид, а именно: заети при пълно работно време — 8,5%, при непълно работно време — 38%, безработни — 53,5% (с. 19, 20).

«За работника има голяма разлика дали преработва добър или лош памук. През първите месеци на годината, когато всички фабриканти се стараеха фабриките им да работят редовно, употребявайки всякакъв памук, какъвто изобщо можеше да се купи на евтини цени, попадна много лош памук във фабриките, където по-рано се употребяваше обикновено добър; разликата в работната заплата на работниците беше толкова голяма, че избухнаха много стачки, тъй като работниците при старата заплата на парче не можеха сега да си докарат сносна надница... В някои случаи разликата поради употреба на лош памук достигаше половината от цялата надница дори при пълно работно време» (с. 27).

1863 г. Април.

«През тази година ще могат да работят пълно работно време малко по-

вече от половината от всички работници в памучната промишленост» («Reports of Insp. of Fact., April 1863», p. 14).

«Твърде сериозен недостатък при употреба на остиндийски памук, какъвто фабриките са принудени сега да преработват, е този, че скоростта на машините при него трябва силно да се намалява. През последните години бяха положени всички усилия, за да се увеличи тази скорост, така че същите машини да дават повече работа. Намалената скорост засяга обаче работника също толкова, колкото и фабриканта, защото повечето от работниците получават заплата на парче: предачът — толкова и толкова за фунт изпредена прежда, тъкачът — толкова и толкова за парче изготвена от него тъкан; но дори и за работниците, на които се плаща седмично, работната заплата трябва да се намали поради намалено производство. По мои сведения... и съгласно представените ми данни относно заплатата на работниците от памучната промишленост през тази година... работната заплата намалява с 20%, в някои случаи с 50% в сравнение с 1861 г.» (с. 13). — «Заплатата зависи от... това, какво е качеството на преработвания материал... Положението на работниците, що се отнася до получаваната от тях работна заплата, е сега (октомври 1863 г.) много по-добро, отколкото през същото време на миналата година. Машините са усъвършенствани, по-добре са опознати суровините и работниците по-лесно се справят с трудностите, които трябваше да преодоляват отначало. През миналата пролет аз бях в Престън в едно шивашко училище (благотворително заведение за безработни); две млади девойки, които малко преди това били изпратени в една тъкачна работилница, където според уверенията на фабриканта биха могли да получават по 4 шиллинга на седмица, молеха да бъдат приети отново в училището и се оплакваха, че не били в състояние да получат и 1 шилинг на седмица. Аз разполагах със сведения относно предачите при селфакторите... Мъжете, които работят на два селфактора, бяха получили за 14 дни при пълно работно време 8 шиллинга и 11 пенса, от които беше приспаднат наемът за помещението, при което фабрикантът «(о, великодушие!)» им върнал като подарък половината от този наем. Работниците занесли в къщи по 6 шиллинга и 11 пенса. На много места предачите на селфактори получаваха през последните месеци на 1862 г. по 5—9 шиллинга на седмица, тъкачите — по 2—6 шиллинга на седмица... Сега положението на работите е много по-нормално, макар че заплатата в повече-

то окръзи е все още твърде ниска... Наред с късото влакно на индийския памук и неговата замърсеност и други причини допринасяха за малкото заплащане. Така например сега стана обичай да се примесват изобилно памучни отпадъци към индийския памук и това, разбира се, още повече увеличава трудностите при преденето. При късото влакно нишките по-лесно се късат при излизане от машината и намотаване на преждата, при което става невъзможно редовно да се поддържа машината в ход... Поради това, че трябва да се отделя особено много внимание на нишките, една тъкачка често пъти може да управлява само един стан и твърде малко са онези, които могат да управляват повече от два стана... В много случаи заплатата на работниците намаля с 5, 7½ и 10%... в повечето случаи на работника се предоставя сам да реши как да се справи със суровината и да изкара обичайния размер заплата... Друго затруднение, с което работникът понякога трябва да се бори, е това, че го заставят да прави добра тъкан от лош материал и го наказват с удръжки от работната заплата, ако работата не дава желани резултати» («Reports of Inspl of Fact., October 1863»; p 41—43).

Работната заплата беше мизерна дори и там, където се работеше при пълно работно време. Работниците от памучната промишленост бяха готови да се заловят за всякаква обществена работа, на каквато биха ги приели: дренаж, построяване на пътища, чукане чакъл, павиране на улици, за да получат помощ от местните власти (което беше всъщност помощ за фабрикантите, виж «Капиталът», кн; I, 536, и сл.). Цялата буржоазия зорко следеше работниците. Ако на един работник се предлагаше най-мизерната надница и той се отказваше от нея, помощният комитет незабавно го заличаваше от списъка на лица, получаващи помощ. Това беше златно време за господата фабрикантите, тъй като работниците трябваше или да умират от глад, или да работят срещу каква да е заплата при най-изгодни за капиталистите условия, при това помощните комитети действаха като верни стражеви песове на последните. Същевременно фабрикантите в таен съюз с правителството ограничаваха, доколкото беше възможно, емиграцията, отчасти за да държат в пълна готовност капитала, въплътен в плътта и кръвта на работниците, отчасти за да си осигурят изцежда-

ния от работниците жилищен наем...

«Помощните комитети действаха в този случай с най-голяма строгост. Щом се предлагаше работа, работниците, на които тя се предлагаше, веднага се заличаваха от списъците и по този начин се принуждаваха да я приемат. Ако работниците се отказваха от предлаганата им работа... то причината беше тази, че заплатата им би била само номинална, а трудът — извънредно тежък» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 97).

Работниците бяха готови да приемат всяка работа, която беше определена за тях, съгласно закона за обществените работи.

«Принципите, според които бяха организирани промишлените работи, далеч не бяха еднакви в различните, градове. Но дори и в онези места, където работата под открито небе не беше изключително пробна работа (labour test), трудът се заплащаше или в размера на обикновената редовна помощ, или пък само толкова малко повече, че фактически имаше характер на пробна работа» (с. 69). «Законът за обществените работи от 1863 г. трябваше да отстрани това зло и да даде на работника възможност да припечелва своята надница като независим надничар. Целта на този закон беше трояка: **1)** да упълномощи местните власти да заемат пари от комисарите по държавните заеми (със съгласието на председателя на държавното централно управление за подпомагане на бедните); **2)** да спомага за благоустройството на градовете в окръзите на памучната промишленост; **3)** да даде на безработните работа и достатъчно възнаграждение.»

До края на октомври 1863 г. бяха сключени съгласно този закон заеми на сума 883 700 ф.ст. (с. 70). Предприетите работи се състояха главно в строеж на канализация, прокарване на пътища, павиране на улици, строежи на баражи за водни двигатели и др.

Господин Хендерсън, председател на блякбърнския комитет, пише по този повод на фабричния инспектор Редгрейв:

«От всичко, което трябваше да наблюдавам през преживявания от нас период на страдания и мизерия, нищо не ме е поразявало по-силно и не

ме е радвало повече, както онази бодра готовност, с която безработните от този окръг се залавят за работа, която им се предлага от градския съвет на Блякбърн според закона за обществените работи. Човек трудно може да си представи по-голям контраст от този, който съществува между памукопредача, който по-рано работеше като квалифициран работник във фабриката, и същия този памукопредач, който сега работи като надничар в някой сточен канал на дълбочина 14 или 18 фута.»

(Работниците получаваха при това според големината на семейството от 4 до 12 шилинга седмично; тази огромна сума трябваше често да стига за издръжка на едно семейство от 8 души. Господа еснафите получаваха от това двойна изгода: първо, те получаваха за подобряване на своите опушени и занемарени градове пари при изключително ниски лихви; второ, те заплащаха на работниците несравнено по-малко от обичайната работна заплата.)

«Работникът, който беше свикнал с почти тропическа температура, с труд, при който сръчността и точността в манипулацията бяха за него безкрайно по-важни от мускулната сила, който беше свикнал да получава двойна, а понякога и тройна заплата в сравнение с това, което днес може да получи — такъв работник, съгласявайки се на предлаганите условия, проявява такава самоотверженост и благоразумие, които му правят най-висока чест. В Блякбърн безработните бяха изпробвани едва ли не във всички възможни работи на открито: те копаеха лепкава, тежка глинеста земя на доста голяма дълбочина, пресушаваха, чукаха чакъл, строяха пътища, копаеха улични канали на дълбочина 14, 16 и понякога 20 фута. При това често трябваше да стоят в 10—12 дюйма дълбоки нечистотии и вода и да се подлагат на действието на климат, с който по влага и студ едва ли може да се сравни климатът на който и да е друг окръг на Англия, ако изобщо някъде се среща такъв климат» (с. 91, 92). — «Работниците се държаха почти безукорно... тяхната готовност да приемат работата на открито и да преживяват от нея» с. 69).

1864 г. Април.

«От време на време в различните окръзи се чуват оплаквания от недостиг на работници, особено в някои отрасли, например в тъкачеството...

но тези оплаквания са резултат както на нищожната заплата, която могат да изкарат сега работниците поради употреба на лоши сортове прежда, така и на известен действителен недостиг на работници в този специален отрасъл. През миналия месец станаха многобройни сблъсъци между отделни фабриканти и техни работници заради работната заплата. Съжалявам, че започнаха твърде често да избухват стачки... Фабрикантите схващат действието на закона за обществените работи като конкуренция и в резултат на това местният комитет в Бейкъп преустанови своята дейност, тъй като се чувства вече недостиг на работници, макар че още не всички фабрики работят» («Reports of Insp. of Fact., April 1864», p. 9).

И действително крайно време беше за господата фабрикантите да помислят. Благодарение на закона за обществените работи търсенето се увеличи дотам, че в каменните кариери на Бейкъп някои фабрични работници получаваха 4—5 шилинга на ден. И затова постепенно бяха преустановени обществените работи — това ново издание на националните работилници от 1848 г., създадени обаче този път в интерес на буржоазията.

(горе)

Експерименти in cor pore vili

(върху нямащо стойност тяло. ред.)

«Макар че аз съобщих каква е силно понижената работна заплата» (на работниците, които работят при пълно работно време), «която е действителната заплата на работниците от различните фабрики, оттук съвсем още не следва, че работниците всяка седмица получават една и съща сума. Тук стават силни колебания поради това, че фабрикантите извършват в едни и същи фабрики постоянни експерименти с различните сортове памук и с различни комбинации от памук и отпадъци; тези «смеси», както ги наричат, се менят често и заплата на работника се повишава или намалява в зависимост от качеството на памучната смес. В някои случаи заплата е само 15% от предишния размер и за някакви една-две седмици спада с 50 или 60%.»

Инспектор Редгрейв, когото тук цитираме, привежда данни, взети от

практиката, относно работната заплата, от които тук ще бъде достатъчно да посочим следните примери:

A. Тъкач, семейство от 6 души, зает 4 дни в седмицата, 6 шилинга и 8½ пенса;

B. Пресуквач, 4½ дни в седмицата, 6 шилинга;

C. Тъкач, семейство от 4 души, 5 дни в седмицата, 5 шилинга и 1 пенс;

D. Флайерист, семейство от 6 души, 4 дни в седмицата, 7 шилинга и 10 пенса;

E. Тъкач, семейство от 7 души, 3 дни в седмицата, 5 шилинга и т.н.

Редгрейв продължава:

«Тези данни заслужават внимание, тъй като показват, че за някои семейства работата би се превърнала в нещастие, защото тя би понижила заплатата до такива размери, при които би могла да се задоволи само най-нищожна част от абсолютно необходимите потребности, ако не се даваше допълнителна помощ в онези случаи, когато доходът на семейството не достига сумата, която то би получавало като помощ, ако беше съвсем без работа» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 50—53).

«От 5 юни 1863 г. насам не е имало нито една седмица, през която средното работно време на всички работници да е продължавало повече от два дни, 7 часа и няколко минути» (пак там, с. 121).

От началото на кризата до 25 март 1863 г. са били раздадени почти три милиона фунта стерлинги от ведомствата за подпомагане на бедни, от централния помощен комитет и от лондонския общински комитет (пак там, с. 13).

«В един окръг, където се преде прежда от най-тънките номера... предачите бяха подложени на косвено намаление на работната заплата с 15% поради преминаване от сорт сийлънд към египетски памук... В един обширен окръг, където памучните отпадъци масово се използват за смесване с индийски памук, предачите получиха намаление на работната заплата с 5% и освен това загубиха още 20—30% поради преработката на сурат и отпадъци. Тъкачите, които по-рано работеха на четири стана, преминаха сега на два. През 1860 г. те изработваха на всеки стан по 5

шилинга и 7 пенса, а в 1863 г. — само 3 шилинга и 4 пенса... Паричните глоби, които по-рано, при употреба на американски памук, варираха от 3 до 6 пенса (за предача), сега достигат от 1 шилинг до 3 шилинга и 6 пенса.»

В един окръг, където се употребяваше египетски памук, смесван с остиндийски,

«средната работна заплата на един предач на мюлмашина беше през 1860 г. 18—25 шилинга, а сега — от 10 до 18 шилинга. Причината за това не се състои изключително във влошаване на памука, но и в намалената скорост на мюлмашината с цел да се добие по-силно усукване на преждата, за което в нормално време се заплаща, според условието, извънредно възнаграждение» (с. 43, 44). «Макар че преработката на остиндийския памук е донесла може би в един или друг случай изгода на фабрикантите, но затова пък виждаме (виж тарифната таблица, с. 53) колко трябваше да пострадат от това работниците в сравнение с 1861 г. Ако се затвърди употребата на сурат, работниците ще поискат същата надница както през 1861 г., но това би засегнало сериозно печалбата на фабрикантите, ако не бъде компенсирано чрез цената на памука или на фабрикатите» (с. 105).

Наем за жилище

«Наемът, който плащат работниците, когато живеят в котеджи, принадлежащи на фабриканта, той често приспада от заплата, дори и да се е работило непълно работно време. Въпреки това стойността на тези постройки е спаднала и къщичките се дават сега с 25—50% по-евтино, отколкото преди; един котедж, който струваше 3 шил. и 6 пенса на седмица, може да се наеме сега за 2 шилинга и 4 пенса, а понякога и още по-евтино» (с. 57).

Емиграцията. Фабрикантите бяха, разбира се, против емигрирането на работниците, тъй като, от една страна,

«в очакване на по-добри времена за памучната промишленост те се стремяха да задържат на свое разположение средствата, за да ръководят работите на своите фабрики по най-изгоден начин». Освен това

«много фабриканти са собственици на къщите, в които живеят заетите от тях работници, и поне някои от тях безусловно разчитат да получат по-късно, макар и само част от наема за жилището, който им дължат работниците» (с. 96).

Господин Бърнъл Осбърн в една от речите си към своите избиратели в парламента на 22 октомври 1864 г. каза, че работниците от Ланкашър се държали като античните философи (стоиците). И едва ли не като овце?

(горе)

ГЛАВА СЕДМА ДОБАВКИ

Да приемем, както това правим изобщо в този отдел, че масата на печалбата, която се присвоява във всяка отделна сфера на производство, е равна на сумата на принадлежната стойност, произведена от целия капитал, вложен в тази сфера. Дори и в такъв случай буржоата няма да разглежда печалбата като нещо тъждествено с принадлежната стойност, т.е. с незаплатения принадлежен труд, и то по следните причини:

1) В процеса на обръщението той забравя производствения процес. Реализацията на стойността на стоките — в която е включена реализацията на тяхната принадлежна стойност — според него е създаване на принадлежна стойност. {Тук в ръкописа е оставено празно място, от което се вижда, че Маркс е възнамерявал да развие по-подробно тази точка. Ф.Е.}

2) Ако приемем, че степента на експлоатация на труд остава неизменна, то, както вече видяхме, независимо от всички модификации, предизвиквани от кредитната система, независимо от взаимната измама и взаимното мошеничество между капиталистите и от усилията на всеки от тях да спечели за сметка на другия, независимо, по-нататък, от всякакъв сполучлив избор на пазара, нормата на печал-

бата може да бъде твърде различна в зависимост от по-голямото или по-малко поевтиняване на суровините, от по-голямото или по-малко умение да бъдат и те закупени; в зависимост от това, доколко са производителни, целесъобразни и евтини използваните машини; в зависимост от това, дали има повече или по-малко свършена обща организация на различните стадии на производствения процес, доколко е отстранено разточителството на суровини, доколко са просто и целесъобразно организирани управлението и надзорът и т.н. Накратко, ако е дадена принадлежната стойност за определен променлив капитал, то една и съща принадлежната стойност може да се изразява в по-висока или по-ниска норма на печалбата, следователно може да донася по-голяма или по-малка маса печалба в зависимост от индивидуалните делови качества на самия капиталист или на неговите надзиратели и продавачи. Нека една и съща принадлежната стойност от 1000 ф.ст., продукт на 1000 ф. ст. работна заплата, се пада в предприятие *A* на 9000 ф.ст., а в друго предприятие *B* на 11 000 ф.ст. постоянен капитал. В случай *A* имаме $p' = \frac{1000}{10\,000} = 10\%$. В случай *B* имаме $p' = \frac{1000}{12\,000} = 8\frac{1}{8}\%$. Целият капитал произвежда в *A* сравнително повече печалба, отколкото в *B*, тъй като там нормата на печалбата е по-висока, отколкото тук, макар че и в двата случая авансираният променлив капитал е = 1000 и извлечената от него принадлежната стойност е също = 1000, следователно и в двата случая имаме еднакво голяма експлоатация на еднакъв брой работници. Това различно изразяване на една и съща маса принадлежната стойност, или това различие в нормите на печалбата, а следователно и във величината на самата печалба при еднаква експлоатация на труд, може да произтича и от други източници; но то може също да произтича напълно и изключително от различното умение, с което се ръководят двете предприятия. И това обстоятелство създава у капиталиста илюзията, убеждава го в това, че неговата печалба се дължи не на експлоатацията на труда, а поне отчасти и на други, независими от това обстоятелства, особено на неговата индивидуална дейност.

От всичко изложено в този първи отдел се вижда грешния възглед (на Родбертус), според който (за разлика от поземлената рента, където например площта на земята си остава неизменна, докато рентата расте) изменението на величината на капитала не оказва влияние на *отношението* между печалба и капитал, а следователно и на нормата на печалбата, защото, когато расте масата на печалбата, расте и масата на капитала, върху който тя се изчислява, и обратно.

Това е правилно само в два случая. *Първо*, когато при равенство на всички други условия, а следователно преди всичко на нормата на принадлежната стойност, настъпва изменение в стойността на стоката, която е парична стока. (Същото става при изключително номинално изменение иа стойността, при покачване или спадане на стойностните знаци при равни други условия.) Нека целият капитал да е равен на 100 ф.ст., печалбата = 20 ф.ст., следователно нормата на печалба = 20%. Ако стойността на златото се понижава или повишава 100%, то в първия случай същият този капитал, който струваше по-рано 100 ф.ст., сега струва 200 ф.ст., а печалбата ще има стойност 40 ф.ст., т.е. ще се изразява в тази парична сума вместо в предишните 20 ф.ст. Във втория случай стойността на капитала спада на 50 ф.ст. и печалбата се изразява в продукт на стойност, равна на 10 ф.ст. Но и в двата случая $200:40—50:10—100:20 = 20\%$. В действителност обаче във всички тези случаи величината иа капиталовата стойност съвсем не се изменя, изменя се само паричният израз на една и съща стойност и на една и съща принадлежна стойност. Това не оказва никакво влияние и на отношението $\frac{m}{K}$, или на нормата на печалбата.

Другият случай е този, когато става действително изменение на величината на стойността, но това изменение не се придружава от изменение в отношението $v:c$ т.е. когато при постоянна норма на принадлежната стойност отношението на капитала, изразходван за работна

сила (при което променливият капитал се разглежда като показател на приведената в движение работна сила), към капитала, изразходван за средства за производство, си остава предишното. При тези условия, ако имаме K или nK , или $\frac{K}{n}$ например 1000, или 2000, или 500, то печалбата при норма на печалбата 20% ще бъде в първия случай = 200, във втория = 400, в третия = 100, но $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500} = 20\%$. С други думи, нормата на печалбата си остава тук неизменна, тъй като съставът на капитала си остава предишният и не се засяга от изменението на неговата величина. Затова увеличаването или намаляването на масата на печалбата показва тук само увеличаване или намаляване на величината на прилагания капитал.

И така, в първия случай има само привидно изменение на величината на прилагания капитал, а във втория случай става действително изменение на величината, но при неизменен органичен състав на капитала, при неизменно отношение на неговата променлива част към постоянната. Но с изключение на тези два случая изменението на величината на прилагания капитал е или следствие от предшестващо го изменение на стойността на една от неговите съставни части — и поради това (доколкото с изменението на променливия капитал не се изменя самата принадлежна стойност) е следствие от изменение на относителната величина на неговите съставни части; или пък това изменение на величината на капитала (както например при производство в разширен мащаб, при въвеждане на нови машини и пр.) е причина за изменение на относителната величина на двете негови органични съставни части. Ето защо във всички тези случаи при равни други условия изменението на величината на прилагания капитал трябва да се съпровожда от едновременно изменение на нормата на печалбата.

Увеличението на нормата на печалбата винаги произтича от това, че принадлежната стойност се увеличава относително или абсолютно в

сравнение с разходите за нейното производство, т.е. с целия авансиран капитал, или че разликата между нормата на печалбата и нормата на принадлежната стойност намалява.

Колебания на нормата на печалбата, независими от измененията на органичните съставни части на капитала или от неговата абсолютна величина, са възможни поради това, че стойността на авансирания капитал, безразлично дали е във форма на основен или оборотен капитал, се повишава или понижава поради независимо от съществуващия вече капитал увеличение или намаление на работното време, необходимо за неговото възпроизводство. Стойността на всяка стока — а следователно и на стоките, от които се състои капиталът — зависи не от онова необходимо работно време, което се съдържа в самата стока, а от работното време, обществено необходимо за нейното възпроизводство. Това възпроизводство може да става при влошаващи се или подобряващи се условия, различни от условията на първоначалното производство. Ако при променените условия се изисква, общо взето, двойно повече или, обратно, половината работно време, за да се възпроизведе един и същ по своето вещно съдържание капитал, тогава при неизменна стойност на парите капиталът, който е струвал по-рано 100 ф.ст., ще струва сега 200 ф.ст., или съответно — 50 ф.ст. Ако това повишаване или, обратно, спадане на стойността засегне в еднаква степен всички части на капитала, то и печалбата би се изразила съответно в двойна или в наполовина по-малка сума пари. Но ако то включва изменение в органичния състав на капитала, ако повишава или понижава отношението на променливата част на капитала към постоянната, то при равни други условия нормата на печалбата ще расте при относително нарастване и ще пада при относително намаляване на променливия капитал. Ако пък се повишава или понижава само паричната стойност на авансирания капитал (поради изменение стойността на парите), то и паричният израз на принадлежната стойност се повишава или понижава в същата пропорция. Нормата на печалбата остава неизменна.

([горе](#))

Назад към всички части

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага и автоматично на пощата ви ще дойде съобщение.

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** "под линия"

[*1] Какво объркване може да възникне от това в главите на икономистите, е показано в «Капиталът», кн. 1, глава VII, 3, с. 185—191 от пример на Н. В. Сениър [вж. К. Маркс, Ф. Енгелс, Съч., т. 23, с. 236].]

[*2] «Всъщност ние вече знаем, че принадлежната стойност е само следствие от стойностното изменение, което става с v , с онази част от капитала, която е превърната в работна сила, че следователно $v+m = v+\Delta v$ (v плюс прираст на v). Но действителното изменение на стойността и пропорцията, в която се изменя стойността, се замъгляват от това, че поради нарастване на изменящата се съставна част на капитала нараства и целият авансиран капитал. Той беше 500, а става 590» («Капиталът», кн. I, гл. VII, 1, с. 175. [виж К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч., т. 23, с; 226])]

[*3] Malthus, «Principles of Political Economy», 2nd ed., London 1836, p. 268.]

[*4] «Капитал е това, което се изразходва, за да се получи печалба.» Malthus: «Definitions in Political Economy», London 1827, p. 86.]

[*5] Срв. с «Капиталът», кн. I, гл. XVIII, с. 511—512 (виж К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч., т. 23, с. 555—556).]

[*6] R. Torrens, «An Essay on the Production of Wealth». London 1821, p. 51—53, 349.]

[*7] Malthus, «Definitions in Political Economy». London, 1853, p. 70, 71.]

[*8] «Масите стойност и принадлежна стойност, произвеждани от различни капитали, при дадена стойност и еднаква степен на експлоатация на работната

сила са право пропорционални на величините на променливите съставни части на тези капитали, т.е. на техните превърнати в жива работна сила съставни части» («Капиталът», кн. I, гл. IX, с. 270 [вж. К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч., Т. 23, с. 317]).]

[*9] На това място в ръкописа стои: «Да се изследва по-късно каква е връзката на този случай с поземлената рента». Ф.Е.]

[*10] В ръкописа се намират още доста подробни изчисления върху разликата между нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата ($m' — p'$); тя има разнообразни интересни особености и нейното движение показва случаи, когато двете норми се отдалечават една от друга или се приближават една към друга. Тези движения могат да се изобразят и във вид на криви. Аз се отказвам от възпроизвеждане на този материал, тъй като той не е толкова важен за непосредствените задачи на тази книга. Тук ще бъде достатъчно да се обърне просто вниманието на онези читатели, които желаят да проследят този въпрос по-нататък. Ф.Е.]

[*11] «Тъй като във всички фабрики твърде значителна сума от основния капитал е вложена в постройките и машини, то печалбата ще бъде толкова по-голяма, колкото е по-голям броят на часовете, в продължение на които тези машини ще работят» («Reports of Insp. of Fact., 31 st. October, 1858», p. 8).]

[*12] Виж Юър относно прогреса в строежа на фабрики.]

[*13] «The Factory Question and the Ten Hours Bill». By R. N. Greg. London, 1837, p. 115.]

[*14] В последната фраза на отчета е допусната грешка. Вместо 6 пенса трябва да бъдат 3 пенса загуба от отпадъци. Тази загуба достига 25% при обработката на индийския памук, но тя е само 12%—15% при обработката на американския памук, за който става дума тук. При това по-горе, по отношение на цената от 5—6 пенса, този процент е правилно изчислен. Впрочем и при употребата на американския памук, който се внасяше в Европа през последните години на гражданската война, процентът на отпадъците често пъти беше значително по-висок, отколкото преди. Ф.Е.]

[*15] Примери за това виж между другото у Бебидж. Обичайното средство — намаляването на работната заплата — се прилага и в дадения случай и по

този начин това постоянно обезценяване довежда до съвсем други последици от онези, които си представя хармоничната глава на г. Кери.]

[*16) След написването на тези редове (1865 г.) конкуренцията на световния пазар значително се засили поради бързото развитие на промишлеността във всички културни страни, особено в Америка и Германия. Фактът, че бързо и мощно увеличаващите се производителни сили с всеки нов ден все по-силно надрастват законите на капиталистическата стокова размяна, в рамките на които те трябва да се движат — този факт прониква днес все повече и повече в съзнанието дори на самите капиталисти. Това се проявява особено в два симптома. *Първо*, в новата обща мания на покровителствените мита, която се отличава от старата покровителствена система особено по това, че най-много се стреми да защити тъкмо ония продукти, които могат да се изнасят. *Второ*, в картелите (тръстовете) на фабрикантите от цели големи производствени сфери, имащи цел да регулират производството, а следователно и цените и печалбата. От само себе си се разбира, че тези експерименти са осъществими само при сравнително благоприятна икономическа атмосфера. Още първата буря ще ги разруши и ще докаже, че макар производството и да се нуждае от регулиране, безспорно е, че не капиталистическата класа е призвана да осъществи това на дело. Засега тези картели имат задача да се грижат само за това, дребните капиталисти да бъдат изядени от едрите по-бързо, отколкото досега. Ф.Е.]

[*17) От само себе си се разбира, че ние не смятаме да обясняваме заедно с г. Бейкър вълнената криза в 1857 г. с несъответствието между цените на суровините и готовия продукт. Самото това несъответствие беше само един симптом, а кризата беше всеобща. Ф.Е.]

[*18) В Англия се прави строга разлика между Woollen Manufacture [вълнена промишленост], т.е. предачество и тъкачество от къса вълна, която дава щрайхгарн (главен център Лийдс), и Worsted Manufacture [камгарна промишленост], т.е. предачество и тъкачество от дълга вълна, която дава камгарна прежда (главен център Бредфорд в Йоркшър). Ф.Е.]

[*19) Това бързо разширяване на машинното производство на ленена прежда в Ирландия нанесе тогава смъртен удар върху износа на германското (силезийското, лаузицкото, вестфалското) платно, изтъкано от прежда, приготвяна ръчно. Ф.Е.]

[\(горе\)](#)

Назад към всички части

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага и автоматично на пощата ви ще дойде съобщение.